

Pavlovits Tamás: Blaise Pascal A természettudo- mánytól a vallási apológiáig

Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2010. 322 (+ 2) old., 3400 Ft (Ad hominem 8.)

Sokaknak kifejezetten ajándék a szegedi filozófus Pascal-monográfiája. Mindenekelőtt természetesen a XVII. század iránt fogékony gondolkodók, kutatók számára – akik ez idáig hiányoltak egy átfogó Pascal-értelmezést magyar nyelven –, de történeti érzékenységű matematikusok, természettudósok is találnak benne fontos adalékokat diszciplinájuk történetéhez, a teológusokról nem is beszélve, akiknek diszciplinája *ab ovo* történeti jellegű, és a XVII. század az első voltaképpen ateisták megjelenésével, a később szekularizációnak keresztelt folyamat megindulásával különleges jelentőségű történeti korszak.

Pavlovits Tamás köte te párját ritkító a maga nemében, mert – a francia nyelvterületen kívül – Pascal inkább zavart kelt tevékenységi területeinek szerteágazó sokféleségével, s nem sokan kísérleteznek munkásságának egységes megragadásával. Hiszen matematikai és fizikai munkássága annak a filozófiafelfogásnak a kibontakozását segítette elő, amely meglehetősen gyanakvással tekint arra az irodalmias, aforisztikus filozofálásra, amelynek egyik legszebb példája épp Pascal *Gondolatok* című munkája: ebben mai értelemben vett tudományos munkáinak tanulságait teológiai, krisztológiai állásfoglalásának igazolásában igyekszik felhasználni. S akkor még nem is beszéltünk az olyan ötletekről, mint az omnibuszközlekedés megalapítása Párizsban. Német nyelven ismerek hasonló jellegű vállalkozást, Wilhelm Schmidt-Biggemann kötetét (*Blaise Pascal*. Beck, München, 1999.), ám ebben a kötetben a matematikai írásokról matematika-történész, Herbert Breger ír. Pavlovits

munkája ezzel szemben *monográfia* a szó teljes értelmében: egyetlen szerző, egyetlen egységes nézőpontból rekonstruálja Pascal egész életművét, a matematikai, a fizikai, a polemikus és az apologetikus írásokat, amelyeket az egységes és konzekvens életút kifejeződéseként mutat be. Ha történetesen nem követtem volna figyelemmel Pavlovits gondolkodásának kibontakozását párizsi doktorandusz éveitől kezdve, akkor is nagy összegben fogadhattam volna rá, hogy e filozófiafelfogás francia gyökerű. „Alapvető tézisé” a következőképp fogalmazza meg: „Pascal gondolkodását az utolsó művében is következetesség, egzaktság és racionális koherencia jellemzi, amit azonban a *Gondolatok* töredékességéből és aforisztikus jellegéből kifolyólag nem könnyű feltárni. Alaposabb értelmezéssel a *Gondolatokban* is kimutatható tehát egy koherensen felépített racionális rend, amely mindazonáltal határozottan különbözik a matematikán alapuló descartes-i racionalitástól. A *Gondolatok* racionális rendje olyan jellegű, hogy helyet hagy a nem racionális eredetű vallási tapasztalatnak, oly módon, hogy e tapasztalatot a valóság koherens értelmezésének alapjává teszi. E feltételezés alátámasztását kísérelem meg tehát.” (9. old.)

Azért idéztem hosszabban ezt a megfogalmazást, mert megtalálhatók benne a monográfia Pascal-értelmezésének vezérszavai: „következetesség, egzaktság és racionális koherencia”, rend, „nem racionális eredetű vallási tapasztalat”. Pavlovits egyfelől historikus egzaktásra törekszik, másfelől következetes racionális rendet mutat fel, amely legalább annyira következik saját, következetesen racionális személységéből, mint a tárgyára vonatkozó történeti tényekből, s így a kötet monográfia abban az értelemben is, hogy igen termékeny „horizont-összeolvadás” történik a szerzői szubjektum és az objektívált pascali szubjektum között. A későbbiekben utalok még erre, de már most leszögezem, hogy Pavlovits Tamás korunk fontos janzenista gondolkodójának tekinthető abban az értelemben, amelyben Lipsius a XVI–XVII. század fontos sztoikus gondolkodója volt: az ilyen típusú történész racionális koherenciát csi-

kar ki a tényekből ott is, ahol annak a felszínen csak kevés nyoma van. A „rend” persze nem csupán Pavlovits vezérszava, hanem Pascalé is: a különböző „rendek” sémájának ráhelyezése a valóságra kulcsmozzanat az egész életműben – ezt különösen a kötetnek a *Gondolatok* argumentatív felépítéséről szóló, záró fejezete emeli ki nagy nyomattal. A vallási tapasztalatot pedig azért hangsúlyozom külön is, mert itt valóban tűz és víz egyeztetésének kísérlete zajlik: Descartes álmait joggal tekintjük egy *nem* vallási tapasztalat utólagos vallási értelmezésének, amely önmagában Descartes-nak, a racionális rendteremtő elmének a műve. Pascal megtérésélményei viszont valódi vallási tapasztalatok, amennyire ennek megítélése emberileg egyáltalán lehetséges, és a Pavlovits által rekonstruált pascali kísérlet éppenséggel arra irányult, hogy egy eredendően már csodagyermekségtől fogva hiperracionális elme minden rendelkezésére álló eszközzel *rendezze* el azt, ami ugyannerre az elmére minden véges, emberi racionalitástól függetlenül *adódo* alaptapasztalatként nyomja rá bélyegét. Ez lesz majd az apológia – ám odáig nagy értelmezői utat kell bejárnunk a szerzővel.

Madártávlatból közelítve a könyvhöz (s eltekintve a számomra inkább elrettentő, mint vonzó halotti maszktól a borítón), hadd emeljem ki, milyen pedagógiai tudatossággal építette fel Pavlovits Tamás a kötetet: mivel tudatában van annak, hogy a könyvet befogadó olvasó előtt csaknem akkora nehézségek tornyosulnak, mint a könyvet író szerző előtt, az egymást követő fejezetek fokozatosan mélyítik el, miközben előre- s hátrautalások fűzik össze a mondandót. Formálisan nem igazán szerencsés ugyan, ha az *Eletrajz* című első részt egyedül a *Pascal élete* alrész alkotja, de tartalmilag ebben a részben már megkapjuk az első, vázlatos áttekintést arról, hogyan jelent egyszerre filozófiai értelemben vett kibontakozást is az események időbeli kifejlése. Mint a szerző jelzi is, részletesebben itt inkább csak azokról az írásokról olvashatunk, amelyek később nem vizsgál meg saját jogon is, ám mégis arányos áttekintést kapunk a pascali gondolkodásmód kialakulásáról. A második rész tár-

gya a pascali „természettudomány”, amelyet a szerző tudatosan nevez így, anakronisztikusan, s jegyzetben érvel a matematika ide kapcsolása mellett. De bárhogy áll is a dolog a természettudományokkal, Pavlovits mindenesetre igen alaposan tanulmányozta a matematikának és a fizikának Pascal által munkába vett részkérdéseit, és még a – hozzá hasonlóan – laikus olvasók számára is érthetően mutatja be a pascali gondolatmeneteket, viszonyukat a kortárs matematikusok elgondolásaihoz, miközben rendszeresen előre utal, fel-felillantva egyes teoreimák jelentőségét a későbbi, teológiai-apologetikai törekvések szempontjából. Külön hangsúlyozandó, hogy a Pascalal a fő kérdések tárgyalásmódját tekintve jól érzékelhetően rokonszenvező szerző nem hallgat el olyan mozzanatok, amelyek adott esetben kevésbé jó fényben tüntetik fel a szerzőt. Amikor például arról van szó, hogy nem csupán nem valószínű, de voltaképp teljesen kizárható, hogy Pascal elvégezte volna azoknak a fizikai kísérleteknek jelentős részét, amelyekről beszámol, s amelyekre experimentális módszert építi, korrekt módon megismerjük a „vád” érveit, hogy aztán mérlegeljük őket a kor általános gyakorlatának fényében, amelyek – még Galileit sem kivéve – nem nagyon térnek el a pascalitól. A *Fizika* alrészben belül külön fejezetek foglalják a „természettudományos” írások módszertani és más teoretikus előfeltevéseivel, például „lételméletekkel” (a kifejezést nem tartom szerencsésnek, mert nemigen honosodott meg a magyar filozófiai műnyelvben; de még az „ontológiát” is inkább elkerülendőnek gondolom anakronizmus volta miatt; a korban „metafizikáról” vagy „első filozófiáról” volt szokás beszélni, s ezek bármelyike magyarul is alkalmas kifejezés).

A harmadik rész (*Teológia*) foglalja magába a IV. és az V. alrész, Pascal polemikus teológiai írásainak elemzését, amelyek egyrészt a jezsuiták morálteológiai kazuisztikája és a vele szorosán összefüggő kegyelemtan, valamint a kálvinista kegyelemtan ellen, a janzenista Augustinus-értelmezésen alapuló középút megtalálása érdekében íródtak. Végül a záró, negyedik részben (*Apológia*) esik szó – mint várható – a *Gondolatok* rövi-

dítésű címen megjelentetett kötet kiadástechnikai hányattatásairól és argumentációjáról. A kötet felépítését dicséri, hogy mire idáig eljutunk, már szinte úgy érezzük, nem is valami újat olvasunk, hanem a korábban előkészített mozaikdarabokat illesztjük a helyükre. Ehhez a benyomáshoz persze hozzájárul az is, hogy manapság kétségkívül a *Gondolatok* a legtöbbet olvasott Pascal-mű, tehát önmagában is ismertebb, mint mondjuk a „kerékiv” (*ciklois*) matematikai problémáit tárgyaló *Amos Dettonville levelei*.

Nem érdektelen egy pillantást vetni arra, hogyan láttatja a szerző a pascali gondolkodás filozófiai kibontakozását. Számomra teljesen plauzibilisnek tűnik, hogy e kibontakozás – bár ha jól meggondoljuk, voltaképp inkább bonyolódásról kellene beszélni – kiindulópontján még két, egymástól szigorúan elkülönített tudásterületet tételez nem is annyira maga Pascal, mint inkább a Pascal család tagjai: a matematika s a vele összefüggő „tudományos” és „technikai” kérdések körét és a vallás tereumát. A kettő között nincs átjárás, az első a természetes ész, a második a hit, a bibliai kinyilatkoztatáson alapuló ész illetékességi terület (nem rokonszenvezem azzal, hogy Pavlovits Tamás a *raison* szót „értelme-ként” adja vissza, miközben a bevett gyakorlatban a megismerési képességként felfogott *ratio-raison* [s később *Vernunft*] magyar megfelelője az „ész”, és az *intellectus-intellecte* [később *Verstand*] magyar megfelelője az „értelme”). A szigorú elválasztást a szerző atyai hatásnak tekintti, s kétségtelennek tűnik, hogy eleinte meglehetősen összhang uralkodhatott a családban (később több minden összegabalyodott), hisz Blaise matematikai zsenialitását az apja révén előtte is megnyíló Mersenne-körben mutatta be, számológépét pedig egyenesen apja adóügyi munkája megkönnyítésére konstruálta. Pavlovits „fideizmusnak” nevezi ezt az álláspontot – én ezt kissé túlzónak érzem, mert mintha a kifejezésben benne rejlene a világi tudás megvetése is, ami Pascalra éppenséggel nem jellemző, de ez nem lényegi kérdés. Ami lényeges, az Pascal törekvése a szigo-

rú kettősség feloldására, vagyis a természetes ész bevonására a keresztény hit fő kérdéseinek megválaszolásába. Voltaképp e törekvés kibontakozása alkotja Pascal életútját a Pavlovits-féle értelmezés szerint: az *Előszó az úrról szóló tanulmányhoz* című írásban nevezetes módon még elkülöníti egymástól az alapvetően az észre és az alapvetően a tekintélyre épülő tudásfajtákat, de a *Vidéki levelek* már azt a tanulási folyamatot jelzik, amelynek során a matematikus és fizikus Pascalból, aki egyébként mélyen hívő katolikus is, Arnauld-val s Nicolel-lal együttműködve a teoretikus észt a vallás nagy kérdéseinek vizsgálatában alkalmazó filozófus lesz. Ám mivel ennek az észnek természetéhez tartozik a pozitivitásra, a koherens rendre törekvés, nem nagyon elégedhet meg a polemikus használatlaltal. Az *Írások a kegyelemről* és a *Geometriai gondolkodás* – a lelki vezetőjével, De Sacyval Epiktétoszról s Montaigne-ről folytatott és lejegyzett, vagy eleve írásban folytatott beszélgetés – annak az útnak egymást követő állomásai, amelynek végén eljut e pozitív programhoz, amely az *Apológia* címet kapja. Az „apológia” tehát ebben a kontextusban azt a vállalkozást jelenti, amelyben Pascal anélkül próbálja meg áthidalni a szakadékokat a természetes észismeret és a történeti kinyilatkoztatáson alapuló, hit-szerű ismeret között, hogy magát a szakadékokat eliminálná. Ezt azért fontos leszögezni, mert ettől a kortól kezdve – amellyel mint tágabb kontextussal kapcsolatban a szerző talán túl sok ismeret meglétét előfeltételezi olvasójában – a „kinyilatkoztatás” terminus jelentése meglehetősen tág határok között kezd mozogni, és jelölheti a természetes ész által a természetben feltárt törvényszerűségeket, beleértve saját természetünket is. Pascal azonban nem él ezzel a fogással, hanem úgy próbál a természetes ész révén hermeneutikai módszert találni a Biblia értelmezésére, hogy az ne szüntesse meg a kétfajta ész, tudás különállását. Ez a pascali apologia programja és tétje, ennek elemzésébe torkollik Pavlovits könyve is, amikor a *Gondolatok* elemzéséhez érkezik. Számomra rokonszenves önkortolatózással itt épp annyit mond csak el a

műről, amennyi az egész kötet gondolati ívének arányos lezárásához szükséges. Maga is utal a terjedelmi korlátokra, de e nélkül is világossá válik az olvasóban, hogy könnyvni mondanivalója van a *Gondolatokról*, amelynek szövegét egyébként saját, készülő új fordításában idézi (e fordítások szakmailag korrektek, stilisztikailag szintem még csiszolandók). Mint ahogyan a polemikus teológiai írások nagy része is az általa szerkesztett és jelentős részben fordított kötetből való (hadd ragadjam meg az alkalmat, hogy jelezzem: nevem tévedésből szerepel szerkesztőként, csak sorozatszerkesztőként gondoztam a kötetet). Egyáltalán nem kérdéses tehát, hogy a magyar nyelvű filozófiai kutatások Pascal-képünk árajzolásáért és elmélyítéséért igen sokat köszönhetnek neki.

A kötet nyelvezete a maga felesleges díszeket kerülő szigorúságában illik a tárgyához. Pavlovits célratoróen fogalmaz, felesleges kitérők nélkül, de szinte mindent elmond, ami egy ilyen kötet keretei közt elmondható s elmondandó. Két hiányosságot szükséges megemlíteni. Az egyik szinte teljesen érthetetlen, már-már freudi lapszust sejtet. Nemcsak a mi Pascal-képünket, a magyar Pascal-recepciót határozta meg Lucien Goldmann 1955-ös nagy monográfiája (magyarul: *A rejtőzködő isten*. Gondolat, Bp., 1977.), ám a miénket sokkal inkább – abból következően, hogy Leszek Kołakowski janzenizmus-könyvének megjelenése (*Isten nem adósunk semmivel: néhány megjegyzés Pascal hitéről és a janzenizmusról*. Európa, Bp., 2000.) előtt több évtizeden keresztül egyedül ez a nagyobb volumenű Pascal-értelmezés volt hozzáférhető, amelynek ráadásul a címe is azt a rejtőzködő Istent invokálja, amelyet Pavlovits is hangsúlyoz a pascali apológia ismertetésekor. Természetesen tudom, mennyire félreértettnek találja a szerző Goldmann kantizáló Pascal-képét. Ennek ellenére nem lett volna szabad tanácsalanságban hagyni az olvasót, aki még a bibliográfiában sem találkozik Goldmann nevével, míg mondjuk az amatőr filozófus Attali könyvével igen. A bibliográfiából egyébként még egy tételt hiányolok, de ez inkább személyes

hiányérzet. Pavlovits Tamás később és máshol szocializálódott filozófus-sá, mint e sorok írója, nem ismerhette tehát az Ancsel Éva és Tengelyi László köréhez tartozó, tragikusan fiatalon elhunyt Pascal-kutatót, Kardos Istvánt. Az ő egyetlen megjelent írása (A rejtőzködő Pascal. *Világosság*, 22. [1981], 202–211. old.) olyan pálya ígérete volt, amely Pavlovits Tamás számára is sok lehetőséget kínált volna az értő együtt filozofálásra.

Amit viszont másodsorban nagyon is hiányolok, az a tágabb kontextus meghatározóbb jelenléte. Filozófiailag nagyon tanulságos lett volna összevetni azt, ahogyan Pascal próbálta összeegyeztetni matematikai-fizikai művekben kimagasló, természetes eszét a hitének alapul szolgáló lelki képességekkel, legalább azzal, ahogyan kanonikus filozófussá lett kortársai tették – mint Descartes, Hobbes, Spinoza, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Közelebb maradva azonban Pascalhoz, az a kérdés is fölmerül, hogyan gondolkodott e kérdésekről Mersenne köre vagy Antoine Arnauld és Pierre Nicole, akik mint vezető janzenista teológusok igen sokat tettek Pascal teológiai műveltségének kialakításáért. Vajon mindenben egy véleményen voltak-e vele? S ha már a teológiát szóba hoztam: amennyire kontúros és árnyalt a Pascal elgondolásairól alkotott kép, annyira elnagyolt a vitapartnereinek jellemzése. Olykor szinte kényelmetlenül érzi magát az olvasó, mert úgy látszik, mintha Molina és a jezsuiták álláspontja teljesen monolit egység volna, és így együttesen alapvetően az immoralitás morálteológiai felmentését szolgálná. Gyanítom, hogy ez nem egészen volt így, hiszen a kortárs jezsuiták között olyan formátumú tudós teológus egyéniségek is voltak, mint mondjuk Pázmány Péter vagy Athanasius Kircher. Ugyanez mondható el a kálvinista kegyelemtanról is. Pascal szemüvegén keresztül látjuk e vitapartnereket, szinte már nem is értjük, hogyan is képviselhettek a janzenistákéitól eltérő nézeteket. Pascal így kissé légüres térben jelenik meg, kicsit emlékeztetve a régebbi tudomány- és filozófiatörténet-írás hagiográfián iskolázott életrajzaira.

Talán szerencsés lett volna, ha célzottan ugyan, de némileg több és mélyebb összevetésre kerül sor Pascal és filozófus kortársai között. Mert például kifejezetten érdekelné a szerző véleménye arról, hogy amikor Descartes az *Elmélkedések* egyik előszavában, a Sorbonne teológiai doktoraihoz írt – a kötetben is említett – levélben a filozófiai megalapozás és a keresztény hit viszonyáról gondolkodik, akkor nem azért veti-e el körkörsége okán a hívó filozófus filozófiát megalapozó hivatkozását a *hívők számára* szent iratokra, s nem azért helyezkedik-e az észnek Isten által az emberbe *mint emberbe* belé helyezett, önmegalapozásra való képességének álláspontjára, mert zsákutcának tartja az apológiai filozofálásnak még azt a módszertanilag nagyon tudatos változatát is, amely végül a *Gondolatokban* körvonalazódik? Persze nem extenzív összehasonlítást hiányolok egyik említett esetben sem, hanem néhány jól elhelyezett mondatot az egész könyv lényegre törő megfogalmazásainak modorában. E nélkül úgy tűnik, mintha a szerző azonosulna Pascallal – akinek gondolatmenetei olykor stílusosan sem válnak el elég határozottan a szerzőitől –, és mintha csakugyan az igazság birtokosának tekintené őt, mint egy-két megfogalmazás sugallja.

BOROS GÁBOR

Köllő János: A pálya szélén

ISKOLÁZATLAN
MUNKANÉLKÜLIEK
A POSZTSZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

Osiris Kiadó, Bp., 2009. 245 old., 2980 Ft

Ha a diplomások bérhozárait vagy a diplomások foglalkoztatottsági esélyeit a legfeljebb szakmunkásképzőt végzettek megfelelő adataihoz viszonyítjuk, akkor az OECD-országok közül Magyarországon a leggyorsabb a diplomák megtérülési ideje (vö. *Education at a glance*. OECD, Paris, 2010.). Ezt a közhelyszámba menő mondatot sokszor elmondjuk, amikor a diplomák értékéről és a társadal-

mi egyenlőtlenségeket meghatározó tényezőkről beszélünk. Csakhogy ez az arány a tört nevezője miatt magas. Úgy is fogalmazhatunk: az iskolázatlanok relatív helyzete rendkívül rossz. Sőt nemcsak a keresetük alacsony, de a keresethez jutási (foglalkoztatottsági) esélyeik is rendkívül rosszak. Többek között erről szól Köllő János könyve. Meg ezen túl egy sor más dologról: kutatói hozzáállásról, társadalomjobbító attitűdről, felelős magatartásról.

A könyv három része közül az első a leíró adatoké. Köllő összefoglalása az ilyen elemzésekhez szokottak számára is erősen lehangoló: a legfeljebb nyolc általánost végzettek aránya az utóbbi évtizedek során megragadt az egyes korévekbe tartozók egyötödénél. Az alacsony végzettségűek foglalkoztatottsága Magyarországon lényegesen alacsonyabb, mint a nyugat-európai országokban. Ez a helyzet a rendszerváltás óta romlott. Ha esetleg munkában vannak, a képzetlenek bére rendkívül alacsony, ha nem foglalkoztatottak, akkor meg sokuk kikerül a jóléti rendszerekből és a munkaerő-piaci közvetítőrendszerből.

Ha valaki azt mondja, hogy ismeri már ezt a történetet, jó, ha tudja: főként Köllő János (és kollégái) korábbi elemzéseiben találkozhattak hasonló figyelmeztetésekkel.

Ebben a könyvben, pontosabban a magyarázatkísérleteket tartalmazó második részében, összeáll a történet. Köllő bebizonyítja, hogy a kirívóan alacsony magyar foglalkoztatottság, amelynek fő oka éppen az alacsony iskolázottságúak kirívóan alacsony munkaerő-piaci részvétele, érdemben nem is emelkedhet, amíg az alacsony iskolázottságúak foglalkoztatottsági mutatói nem javulnak. A posztoszocialista országokban általánosnak tekinthető ez a helyzet, de Magyarországon különösen súlyos gondokat okoz. Nem (egyszerűen) „cigányprobléma”, hiszen az érintett társadalmi csoport lényegesen nagyobb annál, amit a magyarországi roma népesség aránya indokolna (bár a cigányok ebben a csoportban felülreprezentáltak, hiszen a népességen belüli hat-nyolc százalékhoz képest itt harminc-negyven százalékos az arányuk). Köllő amellett érvel, hogy a

megfigyelt mértékű inaktivitás nem statisztikai látszat, hanem valós tény, tehát a nagyarányú inaktivitást, munkaerő-piaci távollétet nem úgy kell felfognunk, mint a háttérben meglevő feketemunka paravánját, hanem mint valódi inaktivitást: aki kiszorult, az a szürke és fekete foglalkoztatásból is kiszorult.

Aprólékos elemzőmunkával bizonyítja, hogy a képzetlenek alacsony foglalkoztatottsági szintje részben abból fakad, hogy – legalábbis a felnőtt írásbeliség-vizsgálat eredményei szerint – az alacsony iskolázottságú magyarok nagyon hiányos alapkészségekkel rendelkeznek. Elsősorban azért, mert iskolájuk nem figyelt eléggé az alapkészségek fejlesztésére, másodsorban pedig azért, mert annak is hiányoztak a feltételei, hogy az általános iskolából közvetlenül a munkaerőpiacra kerülők képezhessék magukat, tehát a „második esély” értelmében felnőttként tanulhassanak.

Köllő amellett érvel, hogy a képzetlenek nagy létszámú tömege önmagában nem szükségképpen lenne a nálunk tapasztalhatóhoz hasonlóan súlyos akadálya sem a gazdasági fejlődésnek, sem a munkahelyteremtő politikának. Vannak a miénknél fejlettebb gazdaságok, ahol a népesség alapfokú képzettségű szegmense számára is nyitva állnak a munkavégzéshez írásbeliséget igénylő állások. Nálunk azonban a rendszerváltás során a munkahelyrombolás és munkahelyteremtés dinamikája egyfajta túlmodernizált gazdaságot eredményezett, megszüntetve elsősorban az alacsony iskolázottságúak által is betölthető állásokat.

Az elemzés időtávja a rendszerváltás utáni két évtized, bizonyos adatok esetében az 1989 és 2004 közötti periódus. Ezen belül két elkülöníthető szakasz van. 1989 és 1998 között rendkívül nagy arányú volt az állásvesztés, ráadásul a munkaerőpiacra frissen kikerülő, képzetlen fiatalok újraelhelyezkedési esélyei is nagyon rosszak voltak. Másrészt: a növekvő munkanélküliség nemcsak a szocializmus öröksége volt, hibázott a rendszerváltás után alkalmazott gazdaság- és társadalompolitika is (erről később még szó lesz). 1999-től nagyjából 2004-ig azután állandósult ez a

kedvezőtlen helyzet, amelynek kialakulását Köllő több tényező együttes hatásával magyarázza.

Elsőször is a posztoszocialista országokban a bérek – ha egyáltalán – csak nagyon lassan alkalmazkodtak a cégek termelékenységének növekedéséhez, illetve csökkenéséhez. A béralkalmazkodás lassúsága elsősorban annak tudható be, hogy a gazdaságpolitika helytelenül választotta meg a privatizációs lebontási ütem, a jóléti segélyek és az újraelhelyezkedést ösztönző támogatási eszközök gazdaságpolitikai keverékét és ütemezését. Ebben a folyamatban Magyarországot – több más posztoszocialista gazdaságtól eltérően – az egy darabig még magasan tartott segélyek és a kifejezetten az újraelhelyezkedést segítő eszközök alacsony szintje jellemezte az egyébként viszonylag gyors lebontási ütem körülményei közepette. Ez az intézményi keverék szinte kódolta az alacsony iskolázottságúak tömeges kiszorulását, vagy munkanélküliségbe kényszerítését, vagy teljes kizárását a munkaerőpiacról.

Másodszor a szocializmus idején a piacgazdasági szempontból torz gazdasági szerkezetben tömegével voltak kifejezetten rendkívül csekély írásbeliséget és készségeket igénylő állások, így nem okozott gondot a képzetlenek foglalkoztatása. A piacgazdaság viszont nem tudott mit kezdeni ezzel a nagyon alacsony iskolázottságú munkaerővel, ráadásul nem nagyon pártolta az önfoglalkoztató és családi szektor fejlődését, amely pedig felszívhatta volna a szóban forgó munkaerőt. A privatizált vállalatok pedig inkább a relative „túlképzett”, de legalább a megfelelő írásbeliség alapszintjét elérő szakmunkásokat kívánták alkalmazni.

Harmadrészt a tanonrendszerű szakmunkásképzés tömegesen bocsátott ki nagyon egyszerű ismeretkészlettel rendelkezőket, akik a szocialista gazdaságban elégséges, nagyon alacsony szinten be tudtak tölteni (és tömegesen be is töltöttek) szakmunkásposztokat, ám őket a munkáltatók a tulajdonváltás után szinte azonnal igyekeztek alkalmazkodóképesebb, túlképzett munkaerőre cserélni.

Köllő szerint mindez a közpolitikai halasztás – mulasztás – hártás sorozatában alakult ki. (Lásd még erről:

Köllő János: Munkapiaci botránykrónika. *Café Babel*, 56–57. [2008], 63–74. old.)

A szakiskola érdemi átalakítását célzó, a lemorzsolódást gátló és a felnőttképzést érdemben fejlesztő oktatási reformokra lett volna szükség, amelyek elzárják az alacsony iskolázottságúak utánpótlási csatornáit, illetve erősítik a már a munkaerőpiacon lévők sikerebb alkalmazkodóképességét. Mivel a reformoktól azonnali eredményeket nem várhattak, a kormányzatok rendre elodázták a bevezetésüket.

Nem került sor bizonyos közlekedésfejlesztési intézkedésekre sem, amelyek legalább annak eljöttét vehették volna, hogy a kevés szabad álláshely legalább ne a rossz, összehangolatlan közlekedés, a térségközpontok elérhetetlensége miatt maradjon betöltetlenül. Továbbá a kormányzatok a gyermekintézmények fejlesztését és szaporítását célzó beruházásokat is túl drágának tartották, s ezért halasztották vagy éppenséggel nem is nagyon erőltették.

Szükség lett volna a bérmegállapítás intézményrendszerének decentrizálására is, hogy nagyobb tere legyen a helyi alkuknak, a megfelelő, esetleg alacsonyabb bérek kialakulásának. Elmaradt a családtámogatások és a korai nyugdíjazás rendszerének szigorítása is, amibe viszont politikai konfliktuspotenciálja miatt nem mertek belevágni a kormányzatok.

Nem volt helyes stratégia az sem, hogy a támogatási rendszert nem az újraelhelyezkedést és a reintegrációt támogató intézmények és eljárások uralták, hanem a kiszoruló életszínvonalát fenntartó jóléti elemek.

A kialakult helyzet alapvetően a társadalompolitikát irányító elit attitűdjével magyarázható, hibás döntések következménye. Köllő itt azzal az implicit feltételezéssel él, hogy a döntéshozók tényismerete és az emberi viselkedésre vonatkozó feltételezései nagyjából helytállóak voltak, ám valamilyen pillanatnyi érdek szempontjából mindig átrendezték preferenciáikat, és ezért elhalasztották vagy elmulasztották megtenni a középtávon sokkal hatékonyabb lépéseket. Szerintem Köllő túl kedvező képet fest a társadalompolitikai döntéseket hozó értelmiségi-politikai elit

tudásáról. A kiszorítási mechanizmus fennmaradásában ugyanis lényeges szerepet játszott egy jóindulatú, ám hatásait tekintve kártékony értelmiségi mítosz. Köllő szerint a domináns liberális attitűdöt az a remény éltette, hogy az ütemes, drasztikus leépítést ösztönző, viszonylag nagyvonalú készpénzes támogatási formák mellett kiépül az öngondoskodás mechanizmusa, s így a kiszorulóknak önállóan is vissza tudnak majd térni az integráció útjára.

E stratégia problematikus voltát Köllő is kiemeli, és magam is aláírom. Viszont továbbmennék az okok keresésében és a történet interpretációjában. Az alacsony iskolázottságú csoportokat nem egyszerűen „kiutalták” a munkaerőpiacról, hanem a munkaerőpiacról való kivonulás konkrét intézményi feltételeinek kiépítésével és fenntartásával kifejezetten „agyonszerették”. Ahelyett, hogy szerződéses alapon működte, valódi, értelmes átképzésekkel és a munkahelykeresést és -találást támogató intézményekkel vették volna körül őket, olyan pénzügyi támogatási rendszert hoztak létre, amely a függőségi kultúra kiépülését és fennmaradását ösztönözte. Vagyis nem a kiszorulóknak humántőke-fejlesztését díjazta, hanem éppen ellenkezőleg, az otthon maradását és a munkaerőpiacról való kivonulást.

A folyamatot csak tetézte néhány rendszerjellemző: a gyenge, nem világos küldetésű állami szervezet, az erősen járadékvadász motivációjú termelők lobbik és a szintén erősen járadékvadász, társadalomjobbító küldetésű (Szalai Júlia kifejezésével) „szegénységipar”. (Lásd Szalai Júlia: *A jóléti fogda II. Esély*, 2005. 1. szám, 3–34. old.) Ezek a strukturális paraméterek szervezték rendszerbe a Köllő által leírt intézményi felállást, a halasztások és mulasztások sorozatát.

Hasonló irányba hatott és a rendszerváltás során egymásra torlódott a tulajdoni átalakulás, a verseny megjelenése, a szakismeretet felértékelő technológiai fejlődés és a gazdaság modernizálódásával együtt járó, szektorok közötti átrendeződés.

Köllő bemutat egy modellt, amely abból indul ki, hogy a rendszerváltás során az állami és a magánsek-

tor közötti váltások döntő mértékben az állami állás–munkanélküli státus–magánszektorbeli állás útvonalon zajlottak le. Anekdotikus ismereteim és az általam ismert szakirodalom szerint azonban a tulajdonosi szektorváltás nagyon sok esetben állásból állásba történt (nem foglalt magába munkanélküliségi időszakot). Akiik viszont kiszorultak, tartósan jártak így, nem ideiglenesen. Az állásból állásba váltás nagyságrendjének pontosabb becslésével finomítani lehetne a szektorális átalakulás sebességére vonatkozó kiinduló állításokat.

Köllőnek (és ebben a fejezetben szerzőtársának, Simonovits Andrásnak) a szektorális átrendeződés dinamikájára vonatkozó modellje a munkaerő (határ)termelékenységet időben változatlanak tételezi. A határtermelékenység döntően a képzett és a képzetlen munkaerő humántőkeszintjének (képzettségi és képességekészletének) függvénye. Véleményem szerint ugyanakkor a humántőke avulásának beépítése a modellbe még akkor is sokat javíthatna a modell magyarázó erején, ha nagyon durva feltevésekkel élne az emberi készségek és képességek időbeni leértékelődéséről, vagyis „amortizációs kulcsáról”. Empirikus kutatások sora mutatja ugyanis a munkanélküli időszakok hosszának a munkahely-keresési intenzitás csökkenésére, az alkalmazkodóképesség és a munkavállalási képesség romlására gyakorolt hatását. A tartósan munkanélkülieknek nemcsak a munkahelykeresési kedve megy el, hanem elavul a tudásuk, romlik a pszichológiai összeszedettségük is. Feltételezhetjük ugyanakkor, hogy a humántőke (a képzettség és a képességek) kiinduló szintje bizonyos mértékig determinálja azt a tartalékot is, amellyel az egyének a munkanélküliség romboló hatását tompíthatják. Az alacsonyabb induló humántőke (alacsonyabb képzettség) hamarabb merül is ki (avul el), így bizonyos mértékig természetes, hogy az inaktív hadseregét először az alacsonyabb iskolázottságúak gyarapítják.

Már szó volt róla, a domináns társadalompolitikai-közéleti gondolkodás képviselői vagy abból indulnak ki, hogy az alacsony iskolázottságú-

ak azért nem helyezkednek el, mert – „ballib” értelmezésben – a munkaerőpiac objektív korlátaiba ütköznek, vagy mert – „jobblib” értelmezésben – nem is akarnak. Sokkal termékenyebb lenne azt elemezni, milyen ösztönzési helyzetbe kerülnek a munkaerőpiacról kizoruló egyes egyének. Köllő elemzése ebben a tekintetben is mintaadó, bár nyilván kiegészíthető lenne annak részletesebb vizsgálatával is, hogy a munka és a szabadidő közötti döntést modellező munkaerő-kínálati modellek milyen peremfeltételek mellett tartják meg magyaráo erejuket az alacsony iskolázottságúak munkaerőpiac-elhagyásának és munkavállalásának kontextusában.

Köllő könyvének nagy értéke, példamutató sajátossága a világos, szabatos érvelés. Aprólékosan számba veszi mindazokat a tényeket, amelyek – értékelése szerint – bevonhatók a megfigyelt jelenségek logikailag konzisztens, az empirikus szabályosságokat minél teljesebben megragadó magyarázatába. A legkisebb ismert szisztematikus ténymorzsákat is aprólékosan megvizsgálja, kontextusba helyezi és interpretálja abból a szempontból, hogy mennyire támasztják alá vagy árnyalják a fő mondanivalót. A szabatossághoz tartozik az is, hogy Köllő mindig a helyzethez, a problémához illő statisztikai eszközrendszert használja, mégpedig olyan módszertani biztonsággal és virtuozitással, amilyennel csak nagyon kevesen rendelkeznek Magyarországon. Ugyanakkor mindez nehéz olvasmánytá teszi a könyvet még azon szakmabeliek számára is, akik egyik vagy másik alkalmazott statisztikai eljárást esetleg felületesen ismerik (magamat is közéjük sorolom). Feltételezem, hogy a szélesebb olvasóközönség még több ilyen nehézségbe ütközik.

A könyv egyes fejezetei önállóan is megálló, kimerítő elemzések a teljes történet egy-egy részéről. Egymásutánjuk határozott ívet alkot, de külön-külön mindegyik olyan mélysegű elemzést nyújt (és ennek megfelelően a feldolgozása olyan intenzív olvasást igényel), amelyet amúgy egy-egy kimunkált szakcikk szokott. Csakhogy egy-egy cikket úgy olvas az ember, hogy nekilát, megismerkedik a problémával, az adatokkal, majd átte-

kinti az elemzéseket és feldolgozza a következtetéseket, aztán más, a témába vágó cikkek után néz. Itt viszont jön a következő fejezet. Szépen, szisztematikusan rájuk át magunkat a kásahegyen, mire eljutunk a következtetéseikig. Akit ez ijeszt, vigasztalja a tudat: megéri, hiszen egyet fizetünk, többet is kapunk. A magyar példa elemzése egyben a kelet-európai poszt szocialista gazdaságok működésének megértéséhez is közelebb visz.

A kötet harmadik (az érdemi fejezetek oldalszámát tekintve jelentős, negyven százalékot kitevő) része a társadalompolitikai tanulságokat sorolja. Kudarctörténet, hogy a minimumbér emelése inkább csökkentette és nem növelte a foglalkoztatottságot, hogy sem a munkanélküli segély szigorításai, sem az anyasági támogatások korlátozása a kilencvenes évek közepén nem vezetett a foglalkoztatás érdemi bővüléséhez. Köllő a kötet végén – azzal az explicit figyelmeztetéssel, hogy a kizorítottak gondja az egész társadalom vállát nyomja, az egész magyar gazdaság felemelkedésének korlátja – részletes, kibővített vázlat formájában listázza a gazdaság- és társadalompolitikai tanulságokat és teendőket. Meg kell újítani a közoktatást, szabadabbá tenni a vállalatok béralkalmazkodását. Gondosan megtervezett eszközökkel kell támogatni a munkaerő-piaci kereslet fellendülését azokban a szektorokban, ahol esély lehet az alacsony iskolázottságúak elhelyezkedésére. El kell érni, hogy a munkába állási költségek csökkenjenek. A passzív munkaerő-piaci támogatások (munkanélküli segélyek) megkurtitása mellé oda kell tenni a munkaerőpiacra való visszatérést segítő szolgáltatások fejlesztését, a rossz elhelyezkedési esélyek által motivált rokkantnyugdíjazást vissza kell szorítani, és a munkaerő-piacra való visszatérést segítő programokat kell működtetni. A készpénzes gyermeknevelési támogatásokat – a gyermekellátó intézmények fejlesztésével párhuzamosan – a periódus végén az álláskeresés szolgálatába kell állítani.

Mindezek mellett nagyon fontos, hogy az intézkedések hatásait folyamatosan értékeljük. A menet közbeni korrekciókkal a további kudarcok elkerülhetők vagy hatásukban csök-

kenthetők. Végezetül, bár a könyv hangsúlyozottan nem „romaproblémaként” kezeli az alacsony iskolázottságúak helyzetét, nem is tesz úgy, mintha a két ügynek köze sem lenne egymáshoz. Ezért hangsúlyozza azt is, hogy vissza kell szorítani a diszkriminációs gyakorlatokat.

A könyvet – eddig is kiderülhetett – minél szélesebb olvasóközönségnek ajánlom olvasásra.

Először is azért, mert egységes logikával felépített társadalompolitikai elemző és javaslattevő munka, amelyet a szerző nyilván elsősorban azzal a céllal tett közzé, hogy befolyásolja a döntéshozókat. Másodsor, a kötet alaposan dokumentált elemzést nyújt a gazdasági átmenet természetrajzáról. Mint ilyen egyszerűen adatforrásként, lexikális, dokumentációs tárként is jól használható, haszonnal forgathatják újságírók és más közéleti érdeklődésű emberek. Harmadrészt a könyv tele van mintaszerűen végigvitt, logikailag jól felépített elemzésekkel, amelyeket viszont tanítani lehet az egyetemi vagy főiskolai szintű oktatásban. Végezetül, de talán a legegyszerűbb módon ez egy szakmunka, amelyet a közgazdászok, szociológusok, statisztikusok fognak nagyra értékelni, elemezni, továbbgondolni, vitatni, finomítani.

Köllő állítása szerint az alacsony iskolázottságúak alacsony foglalkoztatottsága nemcsak nekik rossz, hanem a középosztálynak is, mert magasabb adókat kell fizetnie, tagjainak el kell viselniük a szegregáció költségeit, beleértve a gazdasági növekedés optimalisnál alacsonyabb szintjét is. Ezért aztán a helyzetértékelő és a javaslati részeket az átlagos, minden bizonnyal a középosztályba tartozó olvasónak is tanulmányozásra ajánlom még akkor is, ha nem szakmabeli, hanem éppen-séggel érdeklődő és társadalmi problémákra érzékeny értelmiségi.

Keller Márkus: A tanárok helye

A KÖZÉPISKOLAI TANÁROK
PROFESSIONALIZÁCIÓJA
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN,
MAGYAR-POROSZ
ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

*L'Harmattan – 56-os Intézet, Bp.,
2010. 288 old., 2700 Ft*

Közoktatásunk is kétségtelenül váltságban van. Ennek kimondásához nem sok bátorság kell, ahhoz talán több, hogy ne áltassuk tovább magunkat egy mindent megoldó, átfogó és gyors reform illúziójával. A helyzet érdemi megváltoztatása, közoktatásunk fejlesztése lassú és konfliktusokkal teli folyamatnak ígérkezik. A kulcsproblémák megtalálása, a döntő fontosságú feladatok, területek kijelölése és rangsorolása azonban nem halogatható tovább. Ebből a szempontból akár eredménynek is tekinthető, hogy az utóbbi időben a tanárság és – különösen a természet-tudományos – tanárképzés tarthatatlan helyzete egyre nagyobb hangsúlyt kap a szakmai-közéleti diskurzusokban. Az oktatás feltételei közül ez az úgynevezett humán erőforrás nem kapott elég figyelmet az elmúlt évtizedekben. Pedig már első oktatásügyi miniszterünk, báró Eötvös József megfogalmazta máig tartó érvénnyel: „A tanítás óhajtott sikerét legelső sorban a kellőleg kiképzett tanár biztosítja. A legjobb tanterv, a legcélszerűbb szervezet meddő és siker nélkül fog maradni, míg ellenben a jó tanár hiányos tanodai szervezet mellett is mindig fog eredményt felmutathatni.” A minőségi oktatás minőségi tanárokat igényel, de ennek kijelentése bizonyos következményeket von maga után. Hogy melyeket és miért, annak áttekintésében, az összefüggések végiggondolásában segítségünkre lehet egy olyan tudományosan transzparens szakmunka, mint Keller Márkusnak a magyarországi középiskolai tanárság professzionalizációjáról írt könyve.

A szerző ahhoz az ifjabb társadalomtörténész generációhoz tartozik, amelyből többeknek is lehetősége nyílt

közvetlen kapcsolatba kerülni a „haladottabb” tudománnyal. Keller egyetemi és doktori tanulmányainak jelentős részét Németországban folytatta. Nem meglepő tehát, hogy magyar–porosz összehasonlításban vizsgálja és értelmezi tárgyát: a középiskolai tanárság mint hivatási csoport önszerveződését és interakcióját az állammal mint a közoktatás-politika irányítójával. A könyv alapja a szerző közelmúltban megvédett PhD-disszertációja.

A mű négy nagy fejezetből és egy rövid összefoglalásból áll. Az első fejezet félszáz oldalon határozza meg az elemzés elméleti-fogalmi kereteit és módszerét. A többi három fejezet történeti összehasonlító szerkezettű: először a magyar, majd a porosz viszonyokat elemzi. Elsőként a középiskolai tanárok szakmai-érdekképviseleti egyesülete létrejöttének állomásait mutatja be, majd a tanárok, a tanárság önképének alakulását. (A szövegben majdnem következetesen mindig „énkép” szerepel, ám ennek meglehetősen individuális a konnotációja. Az önkép kifejezésnek van inkább szociális csengése – és ebben az összefüggésben ez talán indokoltabb is.) A könyv több mint egyharmadát kitevő utolsó fejezet taglalja a középiskolai tanárok szervezete és az állam közötti diskurzust Magyarországon és Poroszországban; a tematikus alfejezetek országonként vizsgálják a professzionalizáció jelenségeit és kulcsterületeit. A könyv szerkezete és tematikai tagoltsága meggyőző, s bár ezen utóbbi fejezet túl terjedelmesre sikerült, a mű okfejtését, az összefüggések átláthatóságát ez nem csorbitja.

A könyv – műfaját tekintve – társadalomtörténeti monográfia, a tanár-egyesület létrejöttének és működése első időszakának részletes, kimerítő elemzése, kifejezetten összehasonlító perspektívában. Keller nem társadalmi rétegmonográfiát írt, mert az állítólag kiment a tudományos divatból (54. old.). Ezt azért érdemes megjegyezni, mert a főcím ebben a tekintetben nem egészen egyértelmű.

A középiskolai tanárság „szakmasodását”, a szakma történetét hazánkban eddig nem kutatták. Alighanem azért nem, mert önmagában kevésbé tűnt volna érdekesnek egy viszonylag kis létszámú, összességében nem

igazán elit értelmiségi csoport története. Keller megtalálta a téma azon összefüggéseit, amelyek túlmutatnak a tanárok XIX. századi szervezkedésének mindennapjain, eredményein és kudarcain. E perspektíva kialakítása a szerző elméleti-módszertani felkészültségének és szakmai mobilitásának köszönhető. Az értelmezési keret két kulcsfogalma, a professzionalizáció és az értelmiség – német változatban a *Bildungsbürgertum* – az összehasonlító történetírás keretében nyer értelmet.

A modernizáció átfogó folyamatában megy végbe a foglalkozások egy részének, a hivatásoknak a professzionalizálódása, ami azt jelenti, hogy e tevékenységek végzői önmagukat megszervezve és intézményesülve biztosítják egzisztenciájukat. Másrészt szólva: testületileg garantálják az általuk nyújtott szolgáltatás folyamatosan magas színvonalát. A professzionalizáció eredendően a diplomás, tehát a hosszú tanulmányokat követelő, jelentős szakmai önállósággal rendelkező és ebből eredően nagy felelősséggel járó, egész életre szóló foglalkozások – hivatások – sajátja. Ez a folyamat többféle változatban, más és más hangsúllyal és arányokkal, különböző időszakokban zajlott le a fejlett világban (és zajlik ma is a fejlődő világban). A professzionalizáció mint modernizációs jelenség a társadalom fejlődőképességét is mutatja tehát, mivel az új és kulcsfontosságú szerveződési formák kialakítását vagy elsajátítását bizonyítja. A fogalom és az elmélet meglehetősen régi keletű, továbbélése azonban aktuális alkalmazhatóságának élő bizonyítéka egyúttal. A szerző vázolja, miként vált a professzionalizáció angolszász szociológiai fogalomból analitikus társadalomtörténeti kategóriává. A német társadalomtörténészek kidolgozták a professzionalizáció kontinentális történeti modelljét, amely számol az Európában ugyancsak aktív, fejlesztő (modernizáló) nemzetállam domináns szerepével. Keller kutatása ezt a meglehetősen összetett, módszertanilag kifinomult megközelítést alkalmazva a szakmasodás három elemére helyezi a hangsúlyt: a speciális tudásra, vagyis a kompetenciára, amellyel a tanárok elháríthatják a külső beavatkozást munkájukba; a szakmai etikára, amely

a munkavégzés belső szabályozására hivatkozva határozza meg a szakma társadalmi jelentőségét; végül pedig a szakmai autonómia védelmére, amely a tevékenység monopolizálásával a konkurencia kizárását is biztosítja. Keller e három fő szemponthoz igazodva mutatja ki, hogyan hatott a professzionalizáció a tanárok gazdasági-társadalmi helyzetére.

Komoly elméleti mérlegelés tárgya továbbá az értelmiség, illetve a *Bildungsbürgertum* német fogalma. Megfeleltetésük, összefüggésük kifejtése a két ország tanárait magába foglaló, tágabb nagycsoportnak a modernizációs folyamatban játszott szerepe miatt is figyelmet érdemel. Keller végkövetkeztetése az, hogy ez a két fogalom nem feleltethető meg egymásnak, tehát nem alkalmasak az összehasonlítás elvégzésére. Mást-mást jelölnek, és értelmük már önmagában is problematikus. Szerintem már a konceptualizáció kezdeti szakaszában sem ígérkeztek hatékony elemzési eszköznek, lévén a tágabb historiográfiai diskurzus meglehetősen bizonytalan, alapos revízióra szoruló toposzai. Ez a revízió a professzionalizáció kutatásának közvetett célja: az értelmiség történeti kutatásának szemléleti megújítása. A makrostrukturális kategóriák helyett ily módon a konkrét intézményesülési gyakorlatok kerülnek a középpontba. E megközelítésben a középiskolai tanárság a vizsgált folyamat alanya, bár nem lenne érdektelen az sem, milyen sajátos csoportviszonyok és külső meghatározottságok álltak a tanáregyesület kollektív cselekvése mögött. Noha szervesen összetartozik a középiskolai tanárság mint társadalmi csoport és ennek a csoportnak a professzionalizációja, két különböző kutatási feladat tárgyául szolgálnak. Meggyőződésem, hogy mindkettőre szükség van a tanárok szerepének társadalomtörténeti megértéséhez és megítéléséhez, az értelmiség – vagy inkább az iskolázott középosztály – problematikájának érdemi újragondolásához. A korábban elmaradt, ma már viszont divatjamúltnak számító kutatások hiánya ugyanakkor jelentősen szűkíti az interpretáció terét, behatárolja a megújuló kérdésfelvetések horizontját.

A szerző határozott álláspontja, hogy csak összehasonlító elemzésekből juthatunk érdemi általánosításokhoz. Ez viszont pontos elméleti-fogalmi kidolgozottságot követel, ami egyfelől szűkíti a kontextust – sőt bizonyos esetekben magát a témát is –, másfelől kitérít a térbeli látóhatárt, mivel országok vagy nemzetek közötti vizsgálódásokat tesz lehetővé. Az ilyen jellegű kutatásokkal „szükségszerűen jár együtt az a fordítási tevékenység, mely nélkül a hazai történettudományi problémák relevanciája nem válik világossá a külföld számára” (64-65. old.). Pedig fontos és sürgető teendő részt venni a nemzetközi történettudományi diskurzusban anélkül, hogy ez a nemzeti keret, a nemzeti paradigma teljes leértékeléséhez vezetne. Ellenkezőleg, a nemzeti történet jobb, pontosabb megértését segítené, a nemzeti jelenség beilleszthetőségét az összetettebb interpretációs rendszerekbe. Ennek nyomán új kérdések vehetők fel, régiiek fogalmazhatók újra, az evidensnek ható fogalmak jelentése és jelentősége gondolható át ismét.

Nem is hiányzik ebből az összehasonlító munkából a kutatás elméleti-fogalmi-módszertani kérdéseinek előzetes tisztázása, sőt az állandó elméleti reflexió hozzátartozik a magyarázatok, az elemzés logikai szerkezetéhez. Az empirikus nemzeti fejlődés(ek) sajátosságainak magyarázatára törekvő vizsgálódás nem a hagyományos professzionalizációs paradigma igazolását célozza, így nem az izgatja elsősorban a szerzőt, hogy cáfolja a nemzetközi történeti irodalomnak Kelet-Európa elmaradottságára (*backwardness*) vonatkozó téziséit.

Keller a tanáregyesületek létrejöttét, majd a tanárság önképét tárgyaló, összehasonlító fejezetek végén fogalmazza meg következtetéseit: Jelentős időbeli különbséggel jött létre a tanáregyesület a két országban, ez azonban nem valamiféle lemaradást vagy megkésettséget jelez. Az egyesületek működésében tapasztalható különbségek mindenekelőtt az állami hatalom jellegéből és szerkezetéből, továbbá a középiskolai tanárokat övező társadalmi közegből s nem utolsósorban a tanárságon belüli megosztottságból fakadtak. Összességében a magyarországi középiskolai tanárok meg-

szerveződése bizonyos szempontból eredményesebb a poroszországinál, ami a liberálisabb kormányzati légkörnek, az illetékes miniszterrel való hagyományosan jó kapcsolatnak, az oktatásra gyakorolt jelentősebb (hatásos ellensúlyt követelő) egyházi befolyásnak és végül a tanárság belső egységének volt köszönhető. Magyarországon az amúgy is csekélyebb számú, rövidebb múltra visszatekintő reáliskolák tanárai – porosz kollégáiktól eltérően – az egységesebb középiskolai képzés folytán nem alkottak elkülönülő érdekközösséget

A tanári egyesületek, az állam és az oktatáspolitikai közötti viszonyrendszer részletes összehasonlító elemzése alkotja a könyv második felét, ahol a szerző országoként elemzi a professzionalizáció kulcsterületeit: a szakmai képzést, az anyagi és erkölcsi megbecsültséget, a munkakörülményeket a szakmai autonómiától a szolgálati szabályzatig. Itt két fontos problémára érdemes felhívni a figyelmet.

Poroszországban a korábban induló képzés lassabban vált egységessé, mint nálunk, a tudásalapja is sokáig széttagoltabb, ami a humán-reál megosztottságban jelentkezett, és a pedagógiai ismeretek és gyakorlat is lassabban nyerte el létjogosultságát, mint idehaza. A századfordulóra azonban a középiskolai oktatást modernizáló állami aktivitás eredményeképp mindkét ország középiskolai tanársága professzionális foglalkozási csoporttá vált, legalább képzettségében.

Másrészt Magyarországon a nemzeti tudás és eszmekör hamarabb, az 1879-es tantervvel jelent meg módosított formában a gimnáziumi tananyagban, Poroszországban viszont csak 1890-ben fogalmazódott meg erőteljesebben az erre mutató igény.

A *Tanárok és az állam* című fejezet másik fő témája a fizetések és a nyugdíj alakulása. Mindkét országban – nyilván egymástól nem egészen függetlenül – a bírák jövedelmi színvonalának elérése volt a harci cél, amelyet nem sikerült egészen elérni, jöllehet az 1900-as évek elején a porosz tanárok közelebb kerültek hozzá, mint a jobbára csak eszmei sikert arató magyar kollégáik. Az 1893: 4. tc. Magyarországon érvényben hagyta ugyanis a bírák korábbi javadalmazási privilégiumait.

A porosz tanárok fizetése a jövedelmi skálán mérve is magasabb volt magyar kartársaikénál. A nyugdíjat és a kötelező óraszámot nézve viszont a magyar tanárok pozíciója volt kedvezőbb: a poroszországi 50, majd 40 év helyett elegendő volt 30 szolgálati év a nyugálományba vonuláshoz, és arányaiban a nyugdíj is nagyobb volt. Míg Magyarországon a kötelező óraszám heti 18 tanóra, Poroszországban minimum 20 volt. Igaz, e kedvező állapot a tanárok szakmai szervezkedése előtt jött létre, és jó ideig – 1908-ig – nem is változott.

Az sem meglepő, amit alapos elemzéseiből a szerző leszűr, hogy mindkét országban a kontinentális professzionizációs minta érvényesült, amelyet az állam domináns szerepe jellemez. Csakhogy Poroszországban az erős állam – főként a neohumanista képzési eszmény hatására – megosztott tanársággal állt szemben, Magyarországon viszont a liberális – és az autonóm egyházak iskolafenntartói befolyásától korlátozott – állam az egységes tanársággal sokkal közelebb kapcsolatba került. A porosz középiskolai tanárok így inkább váltak államhívtalnokokká, mint függetlenebbnek mutatózó magyar társaik, akik a szabad pályán működő értelmiséghez közeli szerepet alakítottak ki maguknak. A magyar középiskolai tanár olyan szakértőnek tűnik, aki a porosz tanárnál kevesebb külső-felső szakmai kontrollal – bár kisebb javadalmazással – rendelkezik. A két országban párhuzamosan zajló folyamatok igazán közös és lényegi jellemzője a szakmai képzés fejlesztése és a tanári vizsgának mint a tanári tevékenységet monopolizálni képes eszköznek a teljes körűvé tétele. Ebben az oktatási rendszer hatékonyságát fokozó állami oktatáspolitikai volt a tanárok közvetlen szövetségese.

Keller meggyőző és elgondolkodtató megállapításai még a ma számára is tartogatnak üzenetet: saját kézbe vehetik-e ügyeiket napjainkban a tanárok úgy, mint elődeik közel másfél évszázaddal ezelőtt? Ezt persze a tanárok maguk ítélik meg leginkább a könyvet olvasgatva.

Keller munkájából megismerhető a tanároknak a szellemi munka akkori világában betöltött sajátos szerepe, törekvéseik és kitartó erőfeszítésük

eszményeik érdekében, amely többé-kevésbé sikeres volt. Ez lenne tehát a professzionizációs paradigma tudományos hozadéka: a szakmai autonómiát nem a legerősebb szereplő, az állam ellenében, hanem annak megnyerésével lehetett megteremteni. Ez nyilvánvalóan másféle stratégia, mint az, amelyet a klasszikus angolszász professziók folytattak megrendelői piacuk hosszú távú biztosítására. Az, hogy Magyarországon megteremtődött a tanárok sajátos szakértői státusa, kiépült a többnyire elhivatottsággal párosuló szakmai autonómia, egyben a minőségi munkavégzés talán legfőbb és mással nem helyettesíthető motívuma lett.

Keller munkájával kapcsolatban néhány kiegészítés és a pontosítás igénye is felmerül. A doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek maradéktalanul megfelel, ám kisebb kiegészítésekkel kerekébb lehetett volna a kép, ha kitér például arra, hogy az országos Középiskolai Tanáregyesület 1893–95 közötti, viszonylagos sikerei később miért nem folytatódtak. A középiskolai tanárok jövedelme fokozatosan, 1903-tól pedig már feltűnően elmaradt az örök referenciacsoportétól. Következésképpen a XX. század első évtizedében – az általános belpolitikai helyzetétől nem függetlenül – megélnék a „bérharc” a bírálók jövedelmi színvonalának utoléréseért. Az OKTE keretei között szervezett és 1907 decemberében megtartott Országos Középiskolai Tanári Kongresszus már az érdekérvényesítés új formáját képviselte („A kongresszus ultima ratio”). Mivel Keller a könyv elején hangsúlyozza a professzionizációs folyamat reverzibilis jellegét, érdekes adalék lett volna ez a későbbi, ám mégsem túl távoli fejlemény.

Az összehasonlító módszer érthetően kevesebb teret hagy a kontextusok bemutatásának, de részletezésük gazdagíthatta volna az egyesületi cselekvés, az érdek-képviselési tevékenység interpretációját. Az összehasonlító módszer szabályai akkor engedik meg egy-egy összefüggés felmutatását, ha a két ország egybevetett viszonyai egyformán dokumentáltak és egyöntetűen értelmezhetők. Az egyes környezeti összefüggések párhuzamos kidolgozá-

sa azonban nyilvánvaló többletmunkával járt volna. A jövőre nézve itt mégis helyénvaló két megjegyzés:

Az első az egyesületi mező szélesebb felfogását javasolja: jó lett volna valamiféle áttekintés a középiskolain kívül az összes középfokú iskolában tanító tanár egyesületeiről (az 1875-ben alakult Polgári Iskolai Tanárok Országos Egyesülete, az 1881-től működő Magyarországi Tornatanítók Egyesülete, az 1885-ben alapított Magyar Tanítónők Mária Dorothea Egyesülete, az 1886-tól létező Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete, az 1892-ben alapított Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesülete – a polgári és a kereskedelmi iskolai egyesületnek és a tanítóképzős tanároknak külön folyóirata is volt). Ezzel érzékeltetni lehetne a tanári professzionizáció kutatásának további lehetőségeit és szerteágazó területeit; az eltérő képzésű és képzettségű, illetve a különböző presztízsű iskolatípusokban oktató tanári csoportok szerveződésének sajátosságait, „helyüket” az értelmiség társadalmi tablóján. Az itt kapott eredmények pedig átvihetők, avagy visszakapcsolhatók a nemzetek közötti összehasonlításba is.

Másodsor, nem kapunk a tanárságról átfogó, alapadatokkal és egy-két mutatószámmal megalapozott *statisztikai* képet. Az elemzett időszak végéről az 1900-as népszámlálás adatai tartalmazzák az alapadatokat (létszám, felekezet, nemzetiség, kor megoszlás, házások, eltartottak száma stb.), ami bizonyon kiegészíthető a statisztikai évkönyvek adataival (az alkalmazás fenntartói szektorai és régiói, iskolatípusok, képzettség stb.). A középiskolai tanári munkapiac alakulásának mérésére is könnyen kidolgozható az egy tanárra jutó diákok mutatószáma. Egy ilyen, alapvetően leíró jellegű fejezet jelentősen tágíthatta volna a munka horizontját. A könnyen elérhető, publikált statisztikai adatok egybeszerkesztése – még ha ezt két országra vonatkozóan kell is elvégezni – a vállalkozás nagyságrendjét figyelembe véve mindenképpen kívánatos lett volna.

Végül néhány kisebb észrevétel a mű szerkezetéről. *A tanárok és az állam* címet viselő, túlméretezett utolsó fejezet anyagát fel lehetett volna

bontani a képzés, a tanári vizsga, a tantervek, a munkahelyi struktúrák, az etikai-fegyelmi viszonyok, illetve a bérek és a nyugdíjak elkülönített tárgyalására. Mint ahogy szerencsésebb lett volna a professzionalizáció fogalmának taglalása elé illeszteni az értelmiség-*Bildungsbürgertum* alfejezetet is.

A hivatkozásokat illetően megjegyeznénk, hogy Keller nem tünteti fel a jegyzetekben Nagy Mária *Tanári szakma és professzionalizálódás* (OKI, Bp., 1994.) című munkáját. Pedig helye lenne, hiszen bár ez a munka nem történeti feldolgozás, de nem is hagyományos oktatástörténet, hanem széles körű szakirodalmi feldolgozáson alapuló, „egyfajta politológiai megközelítésben” művelt „szakmatörténet”. Számos figyelemre méltó fogalmi distinkciója közül itt a jóléti és szakmai érdekvédelmi jelleg megkülönböztetésére emlékeztetnek: az előbbi a „klasszikus” szakszervezeti stratégia, melyet az ipari szervezeti kultúra determinál, és így a béralkura koncentrálnak; az utóbbi viszont lényegében a professzionalizmust jelenti, ahol a szakmai autonómia alapján a munkavégzés minőségének biztosítása alkotja az érdekegyeztetés központi magvát. Az eltérő cselekvéstípusok különféle szervezeti formákat alakíthatnak ki. Fontos Nagy Máriának a szakmai szervezeten belüli autonómia és a partnerség kettősségéről tett megállapítása is. Az egyiket a belső szakmai logika és értékrend vezérli, a másik viszont a külső szereplőkkel (szülők, iskolafenntartók, a gazdaság képviselői) fenntartott vagy kialakítandó kapcsolatokra irányuló cselekvési típus. E szempontok jól segíthetik a szakmai „szervezkedés” típusainak megragadását. (Nagy Máriának később megjelent még egy cikke a témában: Tanítói és tanár-egyesületek Magyarországon. *Új Pedagógiai Szemle*, 1996. 7–8. szám, 201–208. old.)

Keller Márkus művének elméleti-fogalmi-módszertani tudatossága, a kérdések ily módon koherens felvetése és megválaszolása inkább kivételnek, mint normának számít a társadalomtörténet-írásban. Ennyiben mintául szolgál a „partiképes” tudományos teljesítményhez: a könyv német nyel-

vű változatával valóban bekerülhet a nemzetközi tudományos diskurzusba, ami a magyar társadalomtörténet jelentős sikerét eredményezheti. Mindezen túl Keller Márkus könyve a mai magyar oktatás színvonaláért aggódóknak is megszívlelendő tanulságokkal szolgál – legyenek tanárok vagy éppen az ügyben érintett döntéshozók.

SASFI CSABA

Sallay Dóra: Raffaele Bertinelli és reneszánsz képtára

**EGY MŰGYŰJTEMÉNY ÚTJA RÓMÁTÓL
ESZTERGOMIG**

*Keresztény Múzeum, Esztergom, 2009.
180 old., á. n.*

Az esztergomi Keresztény Múzeumé hazánk második legnagyobb olasz reneszánsz gyűjteménye, amelyet a XIX–XX. század folyamán olyan közismert egyházi férfiak gyarapítottak, mint Simor János hercegprímás és Ipolyi Arnold nagyváradi püspök. Magvát az a hatvan XV–XVI. századi itáliai festmény alkotja, amely egykor Raffaele Bertinelli (1802–1878) római kanonok gyűjteményéhez tartozott, és Simor szerzeményeként került Esztergomba.

A Bertinelli-gyűjteményből eredő tárgyakat nagyrészt már 1960-ban azonosították. Mi oka, hogy Sallay Dóra mégis évtizednyi munkát fektetett a Bertinelli-képtár történetének feltárásába? A kérdésre kimerítően pontos és érdekfeszítően izgalmas választ ad a kötet. Nem csupán egy méltatlanul elfeledett gyűjtő életútját mutatja be, de eddig ismeretlen levéltári dokumentumok segítségével körvonalazza vásárlásainak mikéntjét, rajzolja fel tanácsadói-baráti kapcsolatrendszerét a XIX. század közepének szellemi közegében. Árnyalt képet fest a magyar katolikus klérus szerepéről és lehetőségeiről a pápai államban, így eredményei a magyar művelődéstörténet egy kevésé ismert vetületét is megmutatják.

Mivel a Bertinelli-képtár a quattrocento művészete iránti érdeklődés korai megnyilvánulásának tekinthető, figyelmet érdemel a magyar egyházi személyeknek – elsősorban Bartalos Gyulának – a törekvése arra, hogy Magyarországra juttassák e művelődéstörténeti jelentőségű gyűjteményt.

Sallay „rutinfeladatként” kezdet foglalkozni a Bertinelli-gyűjteménnyel, mert darabjai eredetéről csak meglehetősen kevés és ellentmondásos információ állt rendelkezésre. Prokoppné Stengl Marianna 1960-ban közölt néhány, a vásárlásra vonatkozó dokumentumot, de ezen túl senki sem érdeklődött a műtárgy-együttes és egykori tulajdonosa iránt. Ezek a korábban fel nem tett, megválaszolásra váró kérdések indították Sallayt a gyűjtemény egészének vizsgálatára. Szisztematikus kutatásainak hála, Bertinelli kanonok személyét és gyűjtésének indítékait ma már sokkal tisztábban látjuk, bár bizonyos dokumentumok hiánya miatt a történetnek még mindig akadnak fehér foltjai.

Kiderült, hogy Prokoppné több megállapítása korrekcióra szorul, Bertinelli életrajzi adatait, sőt még keresztnevét sem ismerte a szakma, és az egykori gyűjtemény történetének rekonstrukciója mellett az Esztergomba került képek azonosítása terén is maradt tisztázandó kérdés.

A kutatás vezérfonalához, vagyis az egykori gyűjtemény történetéhez számos mellékszál kapcsolódik. Sallay Bertinelli életútjának megrajzolásával kezdi kutatásait: milyen hatásra és mikor kezdett érdeklődni a „primitívek” iránt? Milyen szellemi környezetben formálódott az ízlése, és honnan volt pénze a vásárlásokhoz? Hol helyezte el képtárát, s mi vezette a szeretettel összeállított gyűjtemény eladására? Kiknek a közreműködésével jutott a gyűjtemény Esztergomba? Vajon a teljes gyűjteményt vásárolta-e meg Simor hercegprímás, vagy csak válogatott darabjait? És végül, mi a Bertinelli-gyűjtemény jelentősége a magyar művelődéstörténetben? E kérdéseket megválaszolva Sallay Dóra bemutatja a XIX. század közepének izgalmas és tanulságos európai történeti-szellemi közegét, amely szerepet játszott abban, hogy ez a római műgyűjtemény magyar földre kerül.

Sallay a képtár megvételéről tudósító Bartalos Gyula leveleiből kiindulva kezdte rekonstruálni Bertinelli kanonok életrajzát a magyar, a vatikáni és az olasz levéltárak irataiból. Raffaele Bertinelli az Urbino mellett fekvő Fossombronében született nemesi eredetű családban. 1820-tól a római Sapienza Egyetemen folytatott jogi tanulmányokat, ahol jogászdoktori oklevelet szerzett. Ezután egy évet diplomáciai szolgálatban töltött Lengyelországban. Visszatérve Rómában telepedett le, ahol kapcsolatba került a korszak fontos irodalmáraival és műértőivel, és minden bizonnyal ekkor kezdte foglalkoztatni a képzőművészet is. Egyik fontos patrónusa, a szintén fossombronei születésű irodalmár és politikus, Francesco Maria Torricelli gróf maga is műkedvelő gyűjtő volt. Bertinelli megismerkedett Canova és Thorvaldsen magántitkárával, Melchiore Missirininivel, továbbá lelki vezetője, Pietro Ostini professzor közvetítésével a nazarénus festők vezéralakjával, Friedrich Overbeckkel (1789–1869) is. Bár nincs rá adat, vásárlásai azt jelzik, hatott rá a nazarénusoknak a „primitívek” iránti csodálata. Sallay joggal feltételezi, hogy ez a szellemi környezet indíthatta Bertinellit az akkoriban még meglehetősen ismeretlen és kevésbé becsült korai itáliai művek gyűjtésére, amely szemlélet egy szellemiségében, történeti érdeklődésében és esztétikai jegyeiben is egységes kollekciónak eredményezett.

1833-tól Bertinelli húsz éven át a Sapienza Egyetem rektorhelyettese. Az 1840-es évek elején szentelték pappá, a római Sant'Eustachio-káptalan kanonokja lett. Sallay a források, utalások és műtárgyak eredetére vonatkozó kutatásai alapján azt a következtetést szűri le, hogy a gyűjtemény a XIX. század közepére már összeállt, jóllehet biztos jövedelméből Bertinellinek édesanyja és öt testvére eltartásáról is gondoskodnia kellett. Miután a vatikáni és lateráni gyűjteményekbe is az 1840-es évekbe kerültek be korai itáliai táblaképek, nem kizárt, hogy Bertinelli a pápai udvar diktálta „izlésváltozáshoz” igazodott vásárlásaiban. Sallay szerint Bertinelli nem tekinthető teoretikus gyűjtőnek, hiszen képtára szinte kizárólag olyan

XV–XVI. századi művekből állt, amelyek egy különösen ájtatos „aranykor” megidézésével a vallási áhitat felkelését szolgálták. Éppen ezért érdekesebb és értékesebb az együttes, mint egyes darabjai. Ezért is ragaszkodhatott a gyűjteménye eladására kényszerülő kanonok ahhoz, hogy az lehetőség szerint egészében kerüljön olyan új tulajdonoshoz, akinek világnézete az övéhez közel áll.

Bertinelli már az 1850-es évektől fontolgatta a képtár eladását, mivel alapítványt kívánt létrehozni egy kegytemplom megépítésére a Guadagnolo-hegyen, a híres mentorellai zárdaközelében. A templom elrendezésére és díszítésére vonatkozó tervei már 1855-ből ismertek, ekkor rendelte meg Overbecktől a tervezett *santuario* ikonográfiai programjának képét, egy *Pietàt*. E festmény alapján készítettett el azután egy szoborcsoportot Ignazio Jacomettivel. Ekkoriban tett kísérletei a képtár eladására azonban rendre kudarcba fulladtak. Ezért – legkésőbb 1862 körül – felkérte Overbecket és Tommaso Minardit, a római magángyűjtemények avatott szakértőjét, hogy méltatassák gyűjteményét. Az általuk készített, 55 tételt tartalmazó lista a műveket témájuk szerint sorolja fel, a festőket egy külön lapon említve meg. A lista mellé a lehetséges vásárlók számára Overbeck a gyűjteményt méltató leveleket is szerkesztett. Nem rajta múltott, hogy végül nem jött létre megállapodás sem Terray grófnéval, a kanonok jó ismerősével, sem Josip Juraj Strossmayer diakovári püspökkel, sem Gabriel García Moreno ecuadori elnökkel. Közben eltelt húsz év, és az idősödő Bertinelli megbízott egy közvetítőt, ajánlja fel gyűjteményét Magyarországon valamelyik gazdag püspöknek.

A Rómában tartózkodó egri pap és régész, Bartalos Gyula, miután megismerkedett a gyűjteménnyel, megpróbálta megszerezni egyházmegyéje számára. Egyházi feljebbvalójához, Tárkányi Bélához intézett, sokszor szenvedélyes hangú leveleiből ismert a legtöbb adat a Bertinelli-képtár történetéről, mivel Bartalos igyekezett minél több, vásárlásra ösztönző információt közölni Tárkányival. Levelezésük 1875 őszi kezdődött. Miután

Egerben nem sikerült előteremteni a gyűjtemény jelentőségéhez és a korabeli árakhoz viszonyítva cseppet sem magas vételárat, Tárkányi Simor János hercegprimásnak vetette fel a gyűjtemény megszerzésének lehetőségét Esztergomnak. Simor érdeklődött ugyan a képtár iránt, de mivel az érsekség is anyagi gondokkal küzdött, komolyabb figyelmet csak az 1878-as pápaválasztás idején szentelt Bartalos ügybuzgalmának. 1878 tavaszán végül a képtár megvétele mellett döntött, amit Bertinelli már nem érhetett meg. A képek az év nyarán kelhettek útra Esztergomba, ahol aztán a primási képtárban „a keresztény művészet hathatós emeltyűjévé” (Bartalos Gyula levele Tárkányi Bélához, 1875. dec. 10., Adattár 15., 82. old.) váltak.

Prokoppné a Keresztény Múzeum anyagába betagozódott Bertinelli-képtár darabjait a primási levéltárban fennmaradt Overbeck–Minardi-jegyzék és a képek hátoldalán található egyéb dokumentumok alapján azonosította. Sallay Dóra megtalálta Bertinelli 1878-as, teljes hagyatéki leltárát, amelynek alapján pontosította a listát. Mind a Prokoppné számára ismert Overbeck–Minardi-jegyzék, mind a hagyatéki leltár tartalmazott ugyan is olyan, stílárius vagy tematikai szempontból a „keresztény klasszikusoktól” elütő festményeket, amelyeket a kanonok nem tekintett a képtára részének, és részben attól elkülönítve kezelte. A vásárlással megbízott Tárkányi kanonok csak a szoros értelemben vett „Bertinelli-képtárat” vásárolta meg Simor primás számára, amely akkor 60 db festményből és egy grafikából állt.

Sallay szerint az igen egyenletes színvonalú gyűjteményt erős másodvonalbeli mesterek művei alkotják. A csendes elmélkedést és magánjátatosságot segítő képegyüttes tematikai középpontjában Mária, valamint Krisztus szenvedésének kultusza áll. Bertinellit vásárlásai során láthatóan nem elsősorban a minőség vagy a történeti érték vezérelte, hanem a spirituális tartalom. A képek viszonylag kis mérete arra enged következtetni, hogy otthonában helyezte el őket (erre – a szerző szóbeli közlése szerint – újabban bizonyíték is került elő egy 1870-es angol újságcikkben). A hagyatéki

leltár, amely a kanonok utolsó, rövid ideig használt lakásában készült, helyiségenként sorolja fel azok tartalmát, de a képtárat a lakás tereitől függetlenül írja le. Ez arra is utalhat, hogy a képek a szobákat összekötő folyosó falain lehettek elhelyezve: „a korabeli szokásoknak megfelelően a képek több sorban, szorosan egymás mellé lehettek felfüggesztve, így egy tágas folyosón vagy – egyfajta szakrális szalont alkotva – egy nagyobb teremben is elférhettek.” (67. old.) A képek felületén látható beavatkozások arra engednek következtetni, hogy Bertinelli kanonok egy restaurátorral időről időre javíttatta őket a XIX. század közepének esztétikai igényei szerint. Az egyes darabok megítélését sok esetben megnehezítik az eredeti felületet elfedő „szépitések”.

Bertinelli vallásossága és ízlése, a középkor és a reneszánsz iránti vonzódása és gyűjtési koncepciója egybevágott a magyar katolikus klérus műgyűjtési szokásaival. Ezzel magyarázható Bartalos Gyula, Tárkányi Béla és Simor János lelkesedése a római képtár iránt, amelynek anyaga művészettörténeti kuriózumnak számított a korabeli Magyarországon, noha Ipolyi Arnold már pár évvel korábban, 1872-ben odaajándékozta korai itáliai gyűjteményének válogatott darabjait a Pesten megnyitott Országos Képtárnak.

A festmények színes fotóival ellátott kötetet az eddig nagyrészt közöletlen forrásokat tartalmazó adattár, a képtárat alkotó művek legfontosabb adatait és teljes irodalmát közlő katalógus, rövid angol nyelvű összefoglalás és bőséges irodalomjegyzék zárja. Bár Sallay Dóra nagy ívű áttekintése egy római kanonok gyűjteményéről szól, alapos megfigyelései és mértéktartó következtetései fontos ismereteket nyújtanak az európai kultúrtörténeti összefüggésekről és a korabeli magyar viszonyokról is.

Tilcsik György: Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében

*Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2009. á. n. [2000 Ft]
(Archivum Comitatus Castriferrei 3.)*

A Dunántúl várostörténete nem bővelkedik alap kutatásokon nyugvó, egyszerűs monográfiákban, ami pedig van, témájában jobbára a dualizmus korára fókuszál. A Nyugat-Dunántúlról ráadásul a XIX. század első felére vonatkozó történeti ismereteink a dunántúli, sőt a magyarországi állapotokat illető tudásunknál is szegényesebbek. Balázs Péter jó negyedszázada megjelent kötete (*Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Akadémiai, Bp., 1980.) óta a gazdaság- és vállalkozástörténet kutatójának egy-egy tanulmánnyal kell beérnie. Kivételnek számít Kaposi Zoltán friss monográfiája (*Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai [1743–1848]*). Czupi, Nagykanizsa, 2009.) és Benda Gyula posztumusz munkája (*Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban [Keszthely társadalma 1740–1849]*. L'Harmattan, Bp., 2008.).

Vas megyéről, de általában is, jobbára csak „várostörténeti tanulmányok” jellegű kötetek láttak napvilágot. Szombathelynek az átlagosnál is mostohább sors jutott, miután „semmilyen fontos, megünneplendő országos eseménynek sem volt a helyszíne” (Feiszt György: Szakmai, lokálpatrióta és politikai érdekek ütközése a várostörténeti monográfiák készítése során. In: Vonyó József [szerk.]: *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2003. Tanulmányok Pécs Történetéből 14. 125. old.). Tilcsik György művének megjelenése már

ezért is örömteli esemény. A szerző nemcsak megtörte a régió múltját övező eddigi hallgatást, egyúttal valamit törlesztett is a Szombathellyel szemben a társadalom- és várostörténeti kutatások oldalán felhalmozott adósságból. Komoly történeti alapoktatáson nyugvó, fontos művet tett le az asztalra, amely nemcsak az adott város történetének a helytörténeteszei számára jelent a továbbiakban biztos kiindulópontot, de az egyetemes magyar várostörténet szempontjából is jelentős teljesítmény.

A kötet kilenc, nagyobb fejezete közül az első négy felvezető jellegű, a további öt szól közvetlenül a témáról. Tilcsik meggyőző érvelése szerint az idővel Kőszeg fölébe kerekedő Szombathely fejlődése a vasúti csomópont kiépülésével meglódult ugyan, de nem akkor és nem általa indult meg. A megyeszékhely, majd püspöki mezőváros igazgatási, kereskedelmi funkcióinak növekedése, polgárságának és tőkeerejének erősödése a XVII. századtól kimutathatóan már előrevetíti azt a súlyponteltolódást, amely máig hatóan rögzíti a két város helyét a településhierarchiában. A szerző az 1407-es első – később számtalan alkalommal megerősített – szabadalomlevél váltóállító, egyszersmind a struktúrát alakító jelentőségét felismerve, a rendi viszonyok talaján keletkezett strukturális alapokra vezeti vissza a későbbi polgári, tehát a rendiségen túlhaladó fejlődést. A kötet egyik erőssége a privilégiumok által biztosított kereteknek a mezővárosi minőség vizsgálatába ágyazott áttekintése és a városi hivatalszervezet bemutatása – anélkül, hogy közben beleesne az eredet folyton kísértő csapdájába, amitől Marc Bloch is már annyira óvott (*A történetész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris, Bp., 1996. 27. old.).

A problémacentrikus vizsgálat fényt derít a kereskedelmet szabályozó városi közigazgatás intenzív jelenlétére a hétköznapokban, amely pedig valódi hatalmi jogosítványok híján nem mindig tudott érvényt szerezni rendelkezéseinek. Kirajzolódik az is, hogyan működött a város mint közösség, amely a városi tanácsban – az egyéni és a kollektív érdekek viaskodásában – egészen az 1830-as évekig meg tudta védeni érdekeit. A nagykereskedelmet feltételező terménykereskedel-

mi funkciók az 1820-as évek második felétől törtek előre látványosan. A város ugyanakkor a letelepedés szabályozásával és egyéb korlátozásokkal egészen 1840-ig igyekezett a kereskedelmi tőkét, illetve az azt reprezentáló zsidókat távol tartani. A kötet ezen a ponton eddig feltáratlan városi iratanyag feldolgozására épül, az alap kutatás mélysége követendő példa a hasonló vállalkozások számára, hogy az akkurátusan vezetett hivatkozások pontosságát már ne is említsem.

A nyelvileg is igényes munka fő gondolatmenetével szemben nincs ellenvetésem. Ami kérdésként, sőt kritikaként felmerül, az nagyrészt a munka úttörő mibenlétéből fakad, abból, hogy nem támaszkodhatott kutatási előzményekre, korábbi alap kutatásokra sem a közgazgatás-, sem a pénzügytörténet (ár-, bér- és inflációtörténet) terén. A kutató így folyton a „mennyi az anyyi?” problémájába ütközik, amire két lehetséges válasz adható: vagy utána néz egyes, különösen bosszantó részleteknek, vagy visszahúzódik forrásai közelébe, átvéve, de nem értelmezve a bennük szereplő kategóriákat és mennyiségi értékeket. Ha megpróbálkozik az értelmezésükkel, jószerivel csak elszórt példákat állíthat az esetei mellé, mert a valódi összehasonlítást lehetővé tevő, tehát idősoros elemzésen nyugvó országos számításoknak még ma is híján vagyunk. Tilcsik György munkája önmagában is jelzi, milyen nagy szükség volna kutatócsoportokat foglalkoztató országos vizsgálatokra, amelyek kevés teret adnak ugyan az egyéni kreatitásnak, de annál nagyobb a tudományos hozadékuk.

Nem tűnik igazán szerencsésnek a kötet címválasztása. Szombathely városának a kereskedelmére utal, a szerző azonban inkább a kereskedelem szombathelyi történetét beszéli el. Összefoglalójában egyébként maga is jelzi, hogy „a 19. század első felében Vas vármegye székhelye sokkal inkább a kereskedelmi forgalom színhelye, mint aktív részese volt” (192. old.). Ahhoz, hogy jobban megfelelhessen a címben ígértnek, a szerző kísérletet tehetett volna a szombathelyi illetőségű kereskedők és áruvolumenük feltérképezésére egy-egy (út)vám vagy harmincad fennmaradt iratanyagában; sőt – a grazi iratanyag alapján – a stá-

jer kapcsolat erősségének és szintjének a kimutatására, végeredményben a város regionális terjeszkedésének az érzékeltetésére is vállalkozhatott volna. Ez már azért is elvárható lett volna, mert Tilcsik egyáltalán nem idegenkedik a funkcionális városszemlélet alkalmazásától. Ehhez képest Szombathely regionális beágyazottságának témája csupán az utolsó fejezetben, a tervezett vasútnyomvonal kapcsán keletkezett források értékelésekor jelenik meg.

Tilcsik is érzékeli a mondott problémát, hiszen az 1828-as összeírás paraszti bemondásai alapján megrajzolt piackörzet éppen a nagykereskedelmi, a logisztikai központ jellegű funkciókat nem regisztrálja, holott Szombathely éppen nekik köszönhetné azt a kivételes jelentőségét, amely a XIX. század második felében gyors felfutását megalapozta.

A kronologikusan haladó elbeszélésben a XIX. század első fele homogén időtartamként jelenik meg. A bemutatott folyamatok megértését, sőt a magyarázatukat is nagymértékben segítette volna, ha jobban bele simulnak a konjunkturális, tehát a rövidebb távú időbe, amely – a braudeli fogalmak szerint – rendszerint egy-másfél évtizednek felel meg. Alaposabb regionális és időbeli beágyazottság birtokában a szerző magabiztosabban értékelhette volna a Szombathely gazdaságában és társadalmában végbement változásokat, rámutatva a város tényleges funkcionális erősségeire.

■ HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Erdélyi Ildikó: Mágikus és hétköznapi valóság

TANULMÁNYOK A PSZICHOANALÍZIS
ÉS A PSZICHODRÁMA TÉMAKÖREIBŐL

*Oriold és társai, Bp., 2010. 248 old.,
3150 Ft*

Erdélyi Ildikó tanulmánykötete olyan tudományos nyelvhasználat meghonosítására törekszik, amelyben együtt

tárgyalhatók a művészeti alkotások a szociálpszichológiai és pszichoanalitikus jelenségekkel. A közös nevező ez esetben a mágikus, fantáziával, játékkal, érzelmekkel telített, alkotó belső világ.

A freudi metapszichológia kialakulása óta a pszichoanalitikus elméletek művészeti utalásai, mitológiai „kölcsonzései” híven tükrözik azt a katalizátorfunkciót, amelyet a művészet a lelki élet megragadásában betölthet. A hősök vívódásaiban, sorsuk alakulásában az emberi élet egyetemes mozgatórugói, fordulópontjai ragadhatók meg, amit mind a tudományos elméletalkotás, mind a pszichoterápiás gyakorlat jól kiaknázhat. Erdélyi Ildikó e kettő között ver hidat a terápiás eseteket tudományos precizitással feldolgozó, az elméleteket beszédes eseteleírásokkal szemléltető munkáiban.

A kötet első tanulmánya (*Tudomány és művészet a francia pszichoanalízisben*), túl azon, hogy enciklopédikus áttekintést ad a közvetlenül a freudi tanok születése előtti francia pszichiátria, majd a pszichoanalízis közvetítését „rendhagyó módon” elősegítő művészeti elődök munkájáról, személyes bemutatkozásnak is tekinthető. Az áttekintés végén ugyanis azok a mai francia pszichoanalízist meghatározó elméletek szerepelnek, amelyekre a szerző terápiás munkájában támaszkodik (Françoise Dolto tudattalan testkép-, Didier Anzieu „bőr-én”- és André Green „halott anya”-konceptiója), és amelyek a metaforikus gondolkodás analitikus gyakorlati alkalmazásával új paradigmát teremtettek a korai anya-gyermek kapcsolatban szerzett sérülések kezelésében és tudományos (re-)konstrukciójában. „A metaforákkal a francia pszichoanalízis olyan »nyelvet« teremtett, amely által a pszichoanalitikus kapcsolatban létrejövő áttétel folyamatai az elmélet szintjén is megragadhatókká és kifejezhetőkké váltak” – írja Erdélyi (31. old.).

A tudományos diskurzus metaforikus nyelvhasználatát elemezve Derrida bebizonyította, hogy a tudományt nem lehet elgondolni metaforák nélkül, a metaforizáció a tudományos nyelvezetben ugyanis nem más, mint az érzéki értelemből a szellemi értelembe való átmenet

folyamata (lásd Jacques Derrida: A fehér mitológia. In: Thomka Beáta [szerk]: *Az irodalom elméletei V.* Jelenkor, Pécs, 2001. 5–103. old.) Az analitikus gyakorlatban azonban csupán az elmúlt években került előtérbe a metaforaalkotás mint terápiás eszköz előnyeinek számbavétele. Egy jól megválasztott metafora a közös alkotás terét nyitja meg a terápia folyamán, hidat teremt az analitikus és az analizált személyes valósága, valamint az átélt és a kimondható között. A végleges lehorgonyzás kényszere nélkül segíti a jelentésalkotást, működésbe hozva a fantázia és a kreativitás gyógyító világát. Ezen a ponton a pszichoanalitikus gyakorlat ismét közel kerül a művészi alkotáshoz, anélkül azonban, hogy feloldódna a művészetben.

Ennek a határvonalnak a megvonaása határozza meg Erdélyi Ildikó felfogását a pszichoanalízis tudományfilozófiai státusáról: a pszichoanalízis hermeneutikai tudomány. A pszichoterápiás üléseken megnyilvánuló jelenségek nemigen ragadhatók meg „kemény” természettudományos módszerekkel, viszont a szó szerint rögzített jegyzőkönyvek elemezhetők, s így már megoszthatók a tudományos közösséggel. A terápiás átiratok szerkezeti és tartalmi elemzése „puhább” tartalomelemző módszereket igényel, amelyeket Erdélyi invenciózusan igazít hozzá a terápiás forma kívánalmaihoz. Ennek legmarkánsabb példáját a kötet *Fantáziák szcénikus megjelenítése* című tanulmánya nyújtja, bemutatva a „szcénikus tartalomelemzésnek” a csoportanalitikus ülések verbális fantáziajeleneteinek értelmezésére kidolgozott módszerét, amely leírhatóvá, sőt a statisztikai számítások szintjén is megragadhatóvá teszi a csoportdinamikai folyamatokat.

A pszichoanalízis és az időhatáros pszichoterápiák szerkezetét, funkcióját veti össze a traumákat megjelenítő álmokat elemző szöveg (*Az álom köldöke és az álomfejtés*). Az olvasó igazi „voyeurnek” érezhetné magát a személyes álomrészletekben elmerülve, a szerző azonban biztos kézzel vezet át bennünket a terápiás folyamatok, hatások tudományos elemzésének területére. „Az analizált az álmok, fantáziák elbeszélése közben

fokozatosan talál rá egy új elbeszélés-struktúrára, amely az áttételi folyamatokban nyer érzelmi színezetet. Mindez az analizált élettörténetének újraírását eredményezheti, amelyben az analitikus egyszerre szereplő és szerzőtárs. Az új elbeszélés-struktúra változása a személyiségstruktúra módosulását is maga után vonja, és ennek következtében az analizált viszonya a traumához szintén változásokon megy keresztül” – állapítja meg Erdélyi Ildikó. (53. old.). Itt az analitikus terápiás hatást narratív metaelméleti keretben értelmezi, a narratívum fogalmát a történetstruktúrára szűkítve, a felidézett érzelmi élményt pedig az áttételi folyamatok területére utalva. Bár a társadalomtudományokban a személyes narratívumok kutatásának legfőbb érdekessége éppen abban rejlik, hogy mivel az egyedi – fenomenológiai, érzelmi jellegzetességeket megtartó – élmények kulturális mintákba ágyazódnak, általános következtetések levonását is megengedik, Erdélyi elméleti pozícióját a korai traumát átélt személyekkel való terápiás munka indokolhatja, amelynek során a diffúz, fájdalmas érzelmek az áttételi folyamatokon keresztül jelennek meg, nem pedig konkrét élettörténeti eseményekhez kapcsolódva. Emlékezés helyett a viszonyulás ismétlése bontakozik ki az analizált és az analitikus közti kapcsolati térben, így a (re)konstruált élettörténet mellett az áttételnek magának is létrejön egy önálló narratívuma. Érdekes lenne megvizsgálni, miként fonódik össze e kettő.

A „pszichoterápia poétikus arca mellett” (1. old.) a kötet másik vezérmotívuma az áttételi folyamatok természete az analizált korai kapcsolati sérülése esetén. Az áttétel freudi fogalmát, amely szerint a beteg érzelmvilágának azon részét, amelyet már nem tud emlékezetébe visszaidézni, orvosához való viszonyában éli újra, Melanie Klein terjesztette ki az egészen korai tárgykapcsolatok értelmezésére. Az áttételi folyamatokban az esetekben a múltnak az Ödipusz-komplexus előtti tartományát is képes felszínre hozni, így a korai tudattalan fantáziák is beleszővődhetnek az élettörténetbe. A korai

kapcsolati sérülések esetén az áttétel révén a testi élmények is megközelíthetővé válnak. Erdélyi érvelése szinte egyenlőségelet tesz „korai” és „testi” közé, hiszen az élet első hónapjainak élményei a testhez, a mozgáshoz kötődő reprezentációkban őrződnek meg, verbálisan szinte megközelíthetetlenül, ám az áttételi folyamatokban mégis megragadható módon.

A „*Bőrünket vásárra*” és *Az intimitás mintázatai* című tanulmányok ezt a problémakört fejtik ki Freud, Dolto és mások elméletei nyomán, pszichoanalitikus és pszichodrámaesetek költői átiratain keresztül. A módszertani sokszínűség itt is megmutatkozik: az „implicit kapcsolati tudás” továbbfejlesztett fogalma a „kapcsolati tudás”, amelynek tipológiáját a pszichodráma főszereplője és rendezője közti illeszkedés alapján állítja fel a szerző. A típusokat a drámajáték interakcióinak tartalomelemzése és egy videóra rögzített közös teszt-eljárás (Rorschach-vizsgálat) kommunikációs elemzése rajzolja ki. Az implicit kapcsolati tudás a preverbális kapcsolatok emléknymain alapuló kölcsönös viselkedési módokat tartalmazza, a kapcsolati tudás már szélesebb körű, a „tudatos vagy tudatosá tehető viszonyformákat” jelzi (101. old.). E fogalom használatát a terápia pragmatikus célkitűzései indokolják. Mindez a szerző – Merényi Mártával közös – közel egy évtizedes fogalmi újításának tekinthető, az ennek alapján kialakított vizsgálati módszertan az, ami a jelen kötetben külön figyelmet érdemel.

A korai kapcsolati sérülések, testi élmények felnőttkori aktiválódását egy specifikus traumatikus történetben vizsgálja a nemi erőszak és a nyomában megjelenő szegény terápiáját bemutató *Trauma és szegény*. Rendkívül érdekes, eredeti gondolat, hogy az erőszakot kísérő szegényezés tulajdonképpen fedőemlék, amely a testi szintű, korai kapcsolati élményeket és az agresszív szexuális inzultusok elszenvedésekor feltámadó ödipális feszültségeket rejti el. Természetesen a szerző ezeknél az eseteknél is levonja a terápiás következtetéseket. A szépirodalomban jelentős, a pszichoanalízis által azonban kevésbé méltatott testvérkapcsolat-témát bontja ki a

kötet *Fivérek – nővérek* című tanulmánya. A testvérkapcsolat minőségét, a gyermekkori fejlődésben betöltött szerepét, a fantáziaéletre és a nemi identitás alakulására gyakorolt hatását állítja a középpontba a teoretikus áttekintést, terápiás esetek leírását és elméleti igényű elemzését összekapcsoló írás.

A metaforikus pszichoanalitikus gyakorlat előképeinek bemutatása mellett Erdélyi több írást szentel pszichodramamesterének, Mérei Ferencnek (*Mérei Ferenc pszichodramája, Szürrealista kalandok pszichodramában*). Értő, a technikai tudásba és újításokba alkotó módon beavatott követő hangján tekinti át a csoportközponjú pszichodráma jellegzetességeit és helyét az európai pszichodramamozgalom hagyományaiban. A kötet vezérmotívumának megfelelően itt is szerepet kap a szépirodalom felhasználása a pszichodramában, ami technikailag az úgynevezett „szürrealiák” (belső hang, intrapszichikus dialógus, hasonmás) alkalmazásával jár, tematikusan pedig a mitikus történeteknek a játék keretként való felhasználását jelenti. Erdélyi újítása a filmes dráma módszere, amely a nézőnek a filmnarratívum kitöltetlen helyeire illesztett fantáziáit aktivizálja.

A történészek, szociológusok és kultúrákutatók érdeklődésére egyaránt számot tarthat a kötet záró tanulmánya (*Fantomok és más örökségek: család – származás – megörökölt traumák*), amely kimerítő leltárt készít a családi kapcsolatrendszer furcsaságairól, illetve azokról az „elcsúszásokról, határátlépésekről” a párkapcsolatokban, amelyek a különböző társadalmi és kulturális rétegek, áramlatok találkozásából erednek. Az első generációs értelmiségi, a vegyes házasság, az emigráció, a kisebbségi lét feszültségei képeződnek le a családon belüli ellentétekben és az egyén belső konfliktusaiban, és jelennek meg a terápiás munkában. Külön tanulmányt érdemelne a származási fantomok kérdésköre, különösen a bemutatott esetek heterogenitása miatt (holokauszt-túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjainak örökölt fájdalom- és csendfantomjai, a roma származás ségyene, a törvénytelen születés kísértete, a halott csecsemő-

nővér szelleme stb.). Oly sokféle és oly szerteágazó terápiás tapasztalatot gyűjt egybe ez a tanulmány, hogy ez már-már az olvasói elmélyedésnek, az egyes egyéni életsorsok igazi megértésének gátjává válik, és sejteni enged, mennyi mondanivaló maradhatott ki ebből a kötetből.

Erdélyi Ildikó a magyar pszichoanalitikusok között élen jár a francia szerzők elméleteinek alkalmazásában, érzékeny tolmácsolásában, és azt az úttörő szerepet vállalja, hogy az elméletekkel együtt tárgyalja az eseteket, a lelki jelenségeket a maguk összetettségében, tudományos módszerekkel megragadni kívánó vizsgáló eljárásokat. Könyve így igazi tudományos szellemi kalandra hívja a pszichológusokat, a pszichoterapeutákat és a többi rokon szakmából érkezőket, azonban alapos elméleti és módszertani felkészültséget kíván a tágabb olvasóközönségtől.

■ PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA

Médium, Hang, Esztétika

ZENEISÉG A MEDIÁLIS TECHNOLOGIÁK KORÁBAN

Szerk. Batta Barnabás Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2009. 271 old., 3290 Ft (szatirIKON sorozat)

A könyv címének valamennyi szava (beleértve az alcímet is) oly széleskörűen értelmezhető – csupán például az esztétika vagy a mediális technológiák összefüggésében is –, hogy a munka során a témát óhatatlanul szűkíteni kellett. Ezért a kötet elsősorban az elektronikus zene szemszögéből vizsgálja a zeneiség, illetve a zene közvetítettségének, medialitásának, lehetséges esztétikai karakterének, technológiai alapjainak kérdését, s ennek során igyekszik valamennyi tudományos, sőt módszertani kíváncsúnak eleget tenni. Nem állítható, hogy a tizenhat tanulmány sokat markol, de keveset fog, amint az sem, hogy a kevesebb több lett volna. Viszont a szerkesztő nagyon pontosan érzékeli a zeneiség, vagy általá-

ban a népszerű zene tudományának hazai hiányosságát, vakfoltjait, így céljában, törekvésében eredeti, hasznos, akár tankönyvszerűen is forgatható, jól szerkesztett tanulmánygyűjteményt kaptunk.

A kötet azokat a XX. századi technológiai folyamatokat vizsgálja, amelyek gyökeres változásra vezettek a zenekészítésben, a hang közvetítésében: a „hangrögzítés 20-as évekbeli zenei innovációja és a megfelelő alkotást elősegítő technikai eszközök (mint szoftverek, dobgépek, szekvenszer, MIDI stb.) elterjedése a későbbiekben [...] alapvetően megkérdőjelezte a nyugati művészi zene notációra és kötelező hangszerismetre vonatkozó kulturális monopóliumát.” E kijelentéshez kapcsolódik a következő jegyzet: „Notáción a zene vizuális lenyomatára, vagyis a kottára gondolunk, amely a huszadik század közepéig fajsúlyosan meghatározta a zenei alkotást, befogadást – összességében tehát a zenéről való gondolkodást.” (11. oldal)

A hazai és külföldi szerzőktől származó tanulmányok öt nagy témakört ölelnek felnek. Az első nagy egység az elektronikus zene történeti és elméleti összefüggéseivel foglalkozik. Már itt kiderül, hogy ennél jóval többről van szó, ugyanis a tanulmányok (például Ignác Ádám: *Gépek zenéje. Adalékok az elektronikus zene előtörténetéhez [1900–1930]. Elméletek, kompozíciók, hangszerek* vagy Harold Schellinx és Emmanuel Ferrand: *Az elektroakusztikus improvizáció mint metanyelv és rögzített pont*) fontos ismeretekkel szolgálnak a zenéről, a zenei hangról és technológiai előállításáról, közvetítéséről és közvetítettségéről. Vagyis akik – mint jómagam – különösebben nem érdeklődnek az elektronikus zene iránt, de nagyon is elkötelezettjei a zenének mint olyannak (legyen az klasszikus muzsika vagy például metál), alighanem jó olvasói lesznek a kötetnek. Az elektronikus zene XX. századi története ugyanakkor az irodalom- és eszmetörténészekről és az esztétáktól sem teljesen idegen vagy távoli tartomány, hiszen az avantgárd poétikák összefüggnek a mediális kultúrtechnikák alakulásával, így a hangrögzítés és hangtovábbítás változó technikáival is.

Ez utóbbi témakört taglalja a második, az elektronikus zenét kulturális szinterei szerint bemutató fejezet: a „lemezzászó-kísérletektől” a monitor köztes médiumán keresztül az iPod szerepéig kirajzolódik egy történeti ív, ám a tanulmányok itt is túlmennek a technológiatörténet pusztá ismertetésén. A szövegek széles körű teoretikus bázisra támaszkodnak: a technikában rejlő, vagy még inkább a technika által előhívott zenei kódolási és dekódolási rendszerek különbségére is rávilágít egy korai hangrögzítő és -továbbító eszköznek, például a gramofonnak a technikai elemzése. Hiszen a gramofon esetében elkülönböződik írás (partitúra) és hang(keletkezés), kiiktatva az embert a zene dekódolásának (és előállításának) szorosan vett folyamatából. Mindez azért különösen érdekes, mert e technikatörténeti esemény hozza létre a zenei hangot nem megértésre szánt kódok alapján rögzítő, tároló médiumokat, megteremtve a rögzített zene és hallgatása kultúráját. A következmények mélyrehatóak: a zenei élmény nem korlátozódik az élő előadás egyszeri és megismételhetetlen pillanataira, hanem ugyanabban a formában ismételhetővé válik. Kérdés természetesen – és erre a kötet tanulmányai is kitérnek –, hogy a zene(hallgatás) élményszerűsége mennyiben függetleníthető a testi-materiális tapasztalatoktól, amelyek mintegy eksztatikusan jönnek létre az előadás megnézése vagy intenzív részvétellel járó hallgatása során. Újratelemthető-e az élőzene élményszerű tapasztalata otthon a CD-lejátszó, a számítógép, vagy éppen a buszon az mp3-lejátszó segítségével?

Valamelyest más irányból érkező válaszokat kínál e kérdésre az elektronikus zene esztétikai aspektusait tárgyaló fejezet egy-egy tanulmánya, köztük Francisco Lopez *A színpad ellen* című, rövid eszmefuttatása. A „szintén zenész” szerző az elektronikus zene kontextusában a színpad intézményének fölszámolása mellett érvel, miközben nagyon tudatosan reflektál ennek a nagy múltú „intézménynek” a fontosságára a zene jelenkorig ható történetében. Gondolatmenete a finom technikai leírások és a technikából fakadó elméleti megfontolások szövevénye: szerinte a klasszikus zene

örökösiként fölfogható virtuóz műfajoknál, amilyen például a *heavy metal*, az előadók nem csak saját maguk színrevitelével teremtik meg a produkció szemlélésének fókuszát. Monitorjukba a hangtechnikus egészen más hangot közvetít, mint ami kifelé, a közönség felé szóródik, és a hangszerek helyes megszólaltatásán, a játék zsenialitásán túl voltaképp a hangtechnikus döntése, milyen hangokat hová, miként továbbít. Az elektronikus zenében viszont lehetőség nyílik arra – mivel az előadó, a zene „összerakója” hangszerek híján nem igényel viszonylag nagy teret –, hogy az előadó a zenei hangot ne frontálisan továbbítsa, hanem valahol a közönségben szórja szét, s így bármelyik másodpercben képes változtatni a hang megnyilvánulási módján. Ezáltal nemcsak a zene befogadásának tapasztalatát, hanem „értelemképző” szerepét is irányíthatja. A hang, a zene szemantikájáról van tehát (ismét) szó, s bár több érvet is olvashatunk arról, hogy a zenének van egyfajta – leginkább szeszettikus hatású – nyelve, sőt közelmúltban végzett kutatások „azt sugallják, hogy a *formális* nyelvelmélet és a nyelvtani interferencia elve felhasználható bizonyos zenei stílusok (formális) nyelvekként való modellezésére” (70. old., kiemelés az eredetiben), mégis, alighanem az itt is citált adornói belátás látszik igazolódni, amely szerint „a zene nem azonos a nyelvvel. A hasonlóság valami lényeges, ám homályos dologra mutat rá” – ha ugyan rámutat...

Az elektronikus zenéhez pszichológiai szempontokkal közelítő fejezet középpontjában a technikai vívmányok okozta, a hangelőállítás és -továbbítást, valamint a hang, illetve a zene befogadását érintő változások állnak. Végül két tanulmány az elektronikus zene terjesztésének kulturális, gazdasági és etikai aspektusait mutatja be – ismét tágabb összefüggéseket is bevonva, hiszen a zene terjesztésének technológiája és kultúrája (fájlcsereelő internetes oldalak, letöltés, zene- és videomegosztók stb.) nem csak az elektronikus zenét érinti. Az e körül folyó jogi diskurzus a szerzői jogról, az előadó, a termék és a befogadó helyzetéről szintén nem kizárólag technikai-technológiai kérdésekről forog, noha ezek alkotják az

alapját. Az elektronikus zenét érintő, letöltéssel kapcsolatos problémák azonban a zenegyártásba is visszagyűrűznek, hiszen a világhálóról származó programok és szoftverek gyakran szabadon hozzáférhetőek, s ennek a segítségükkel megváltoztatható, alakítható kész zenék, zenei produkciók gyakran áldozatul is esnek. Ami a szerzői jogot, a zene termékjellegét vagy a letöltés jogi értelmezéseit illeti, a könyv nem kínál kész vagy használható válaszokat, legfeljebb azt hangsúlyozza, amit a legsűrűbben hallani: megnyugtató feleleteket, stabil érveket talán a megváltozó kulturális feltételek adnak majd, vagyis mindez a zenegyártás és a zenebefogadás átalakulásának fényében lesz igazán vizsgálható.

Több hazai műhelynek, kutatói fórumnak, folyóiratnak köszönhetően a népszerű zenéről való gondolkodás diskurzusai itthon is egyre több (főként fiatal) kutatót foglalkoztatnak. A *Médium, Hang, Esztétika* azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy bár a téma láthatóan sok irányból, különböző megfontolások alapján és sokféle módszerrel közelíthető meg, az átfogó feldolgozások egyelőre hiányoznak. A kötet e hiányt igyekszik pótolni, s jól lehet biztosak lehetünk abban, hogy még az elektronikus zenének az itt tárgyaltak mellett (felett) is akad további megközelítési lehetősége, illetve a tanulmányok által fölvetett kérdések messze túlmutatnak az elektronikus zene határán és legitimitációján, kétségtelenül fontos kiindulópontot jelent a további elmélyült vizsgálatokhoz. Ami viszont a *technikai kivitelezést* illeti: bár ne lenne ennyi bennmaradt hiba, rossz központozás, tévesztés a szövegekben, s ne lenne ily szörnyű a laptükör (helytelen igazítás és margók, legfeljebb hatpontos méretű lábjegyzetek).